

HAYVANCILIK

Ali Rıza YALGIN

Emekli Müze Müdürü

IPTİDAİ İĞDİŞÇİLİK (*)

Türkiyenin muhtelif yerlerinde bilhassa, göçebe olan Toros Türkmen yörükleri içinde yaptığım etnoğrafya incelemelerinde iğdişçilik bahsi en enteresan bir süjedir.

Türk vatanında Türk olarak yaşayan meskûn ve göçebe bütün unsurların asırlardan beri bilgi ve hafızalarında taşıyıp getirdikleri folklor ve etnoğrafya malzemeleri her halde bu milletin eskiliğine ve medenî durumuna bir miyardır. İlk defa hayvan terbiyesini ve hayvanlardan istifade etmesini keşfeden Türk milletinin hayvanlar üzerinde yaptığı binlerce tecrübeleri bilmem burada yazmaya lüzum varmalıdır.

Bu bahsin bir tanesi belki birincisi iğdişçiliktir. Koyun ve keçileri iğdiş etmeğe başlayan Türkler bu ameliyatı ilk defa dişle yapmış olduklarına dair rivayetler vardır. Biz bu tetkik yazımızla bu işin hâlâ yaşamakta olduğunu göstermek istiyoruz.

Dişle iğdiş bahsine girmeden önce Anadolu'da gördüğümüz diğer iğdiş usullerinden de bahsetmek istiyoruz. Bugün koyun ve keçi sürüler ile yaşayan bazı meskûn ve çokca göçebe olan Türkmen veya Yörükler beş türlü iğdiş ameliyesi bilirler:

- 1 — Makine iğdişi
- 2 — Çekme iğdiş
- 3 — Burma iğdiş
- 4 — Dövme iğdiş
- 5 — Dişle iğdiş

Makine ile koyun ve keçileri iğdiş etme usulü, Yörükler arasında on senelik kadar yakın bir mazi taşımaktadır. Bunu severek kullanırlar. Makineden evvel davarcıların kullandıkları iğdiş etme usulleri özbeöz ata icadı olan çekme, burma, dövme ve dişleme usulü iğdiş etme sanatıdır.

Çekme adı ile anılan iğdiş ameliyatını ilk defa Torosların Binboğa dağında Kocarharmandanlı oymağında Gökşen kâhyada gördüm. Kâhya bir yaşına basmış koçları ve aynı yaşta ki çepişlerin (erkek keçi) ayaklarını çobanına

kısaca tutturup hadımlatıyor. Bu ameliyat şöyledir: Hayvanın yumurtalıklarını sağ eline alarak sağ baş parmağı ve şahadet parmağı ile ve sol elin parmakları vasıtasıyla husyelerin koyunun bedenine bağlayan damarlarını kuvvetlice oğuşturulur. Bu iş üç beş dakika sürdüktan sonra keskin bir çakı ile yumurtaları muhafaza eden deri şakülen kesilerek yumurtaların içi çıkarılır ve damarların masaj edildiği yerden kesilerek yumurtalar atılır. Yerine bir miktar katran sürüldükten sonra boşalan yumurta kesesi yerine getirilerek ameliyat biter. Burma usulü ile yapılan iğdiş ameliyatında bıçak, çakı kullanılmaz. Ve hayvanın hiçbir yeri kesilmez. Burma usulü ile yapılan iğdiş'leri ilk defa Ereğli'nin Berendi köyünde gördüm. Fakat sonraları Beğdik ve diğer aşiretler arasında çok defa inceledim. Burma usulü ile iğdişleme de tıpkı çekme iğdiş gibi yumurtanın eller arasına alınarak oğuşturulduğunu gördüm. Fakat bu oğuşturma işinden sonra mahir iğdişçi yumurtaları kesmeğe lüzum görmeden kesenin içindeki damarları mahir ve alışkın parmakları ile birbirine dolayarak bağlar ve burar. Bu suretle yumurtaya giden menfezleri dumura uğratarak hayvanı iğdiş eder. Bu ameliyatta iğdişçinin usta olması şarttır. Aksi halde çalışma beyhude olur. Yörükler burma iğdişi çekme iğdişten daha makbul sayarlar.

Dövme usulü ile yapılan iğdişler hemen umumî gibidir. Bilhassa Torosların Adana'ya 120 kilometre şimalinde dağlar arasında pek iptidai bir halde bulunan Karatepeliler dövme iğdişden başka iğdiş bilmezler.

Dövme iğdiş işine iki tahta bir keser veya hut küçük balta ile başlanır. Tahtanın biri yere diklemesine konduktan sonra hayvanın yumurtaları ile bedeni arasındaki damarlar tahtanın diklemesi üzerine iyice yerleştirilir. İğdişçi sol eline aldığı küçük bir tahta parçasını damarların alt tahtaya muvazi olan yerine dikleme olarak tutar ve sağ elindeki keser, balta ve bunlarda bulunmazsa taşla üst tahtayı dövmeğe başlar on beş yirmi hafif darbeden sonra hayvan iğdiş edilmiş sayılır.

Dişle iğdiş etme usulü ve ameliyatı: bugün dünyada kalmamış gibidir. Vaktiyle bu usulün Macaristan'da tatbik edilmekte olduğuna dair

(*) Buna hadım etme denir.

bazı etnografyacılar bize malûmat vermekteler. Orta Asyada ve Türkistanda bu işin yani dişle iğdiş etme ameliyatının yakın zamanlara kadar devam ettiği fakat bu günlerde artık böyle bir adet in kalmadığı malûmdur.

Halbuki 11 Ağustos 1940 tarihinde Etnoloğ Ahat Ural ve oğlum Doğan Yalğın'ın huzurunda Bulgar dağında Türkmenlerden Bakış aşireti ihtiyarlarından 65 yaşlarında küçük Hasan adında bir adamın hâlâ bu çok eski iğdişliliği tatbik etmekte olduğu görülmüştür. Küçük Hasan dişle yapmakta olduğu iğdiş ameliyatının çok eski olduğunu bilerek "oğullar bu iğdiş atalarımızın en ünlü bir iğdişidir, eskiden aşiret sade dişle iğdiş ederdi, bugün makinalar çıktı amma ben buna alışmışım, başka çeşit iğdiş bilmem" demmiştir.

Küçük Hasan dişle iğdişin sevap olduğunu da kaydetmiş ve bu sanatın bize en eski tekniğini öğretmiştir. Ameliyat: Yumurtalara giden damarları en hassas bir vasıta olan ön dişler arasında sıkıştırarak damarlarını yerinde ve içinde faaliyetine son vermektin ibarettir.

MEMLEKETİMİZDE BULUNAN BÜYÜK BAŞ HAYVANLAR

Sığır, manda, at, eşek.

Küçük baş hayvanlar koyun ve keçiden ibarettir.

Sığır: Balasına (yavru) bir yaşında buzav, iki yaşında dana, üç yaş çöngel, dört yaş tosun, beşten sonra öküz olarak söylenir. Dişisi bir yaşında buzav, iki yaşında düğel, üç yaştan sonrası ineştir. Düğel iken doğuran ineklere kapçık denir.

Manda: Bir yaşında sak, iki yaşında bornak, üç yaşında gedek, ve mandaya camuş denir. Dişi ve erkekte isimler aynıdır.

At: Bir iki yaşındakilere tay, üç yaşındaki yarım eğerlik tay, üçten yukarı yaştakilerin erkeğine at ve aygır, dişisine kısarak ve taylara ekseriyetle "kuruğ" da denir. Atlar idiş edilir, bunlara "ehte" ismi de verilir.

Eşek: Bir yaşında koduk, iki yaşında sıpa, daha yukarı yaşta olanlara da eşek denir.

Koyun: Erkeği, bir yaş kuzu, iki yaş tohlu, üç yaş högeç, dört yaş mez, beş yaş kart, altıdan yukarı olanlara koç adı verilir. Dişisi, bir yaş kuzu, iki yaş şişek, veya belindir, üç yaş bizaçtır. Daha yukarı yaşlardakilerine koyun diyerek söyleriz.

Keçi: Erkek ise, bir yaş gıda (oğlak), iki yaş havir, üç yaş düber, ondan yukarı yaşlarda olanlar (neri) denir. Dişi, bir yaş erkeğin aynıdır. İki yaş çepiç, üç yaş keçi, iki yaşında doğuran çepiçlere oğlama deriz.

HAYVANLARI BESLEME ŞEKİLLERİ

Sığır, camuş kıran (20 nisan) sonra otlamağa (yayımağa) nahircılar (sığırtmaçlar) vasıtasıyla kıra götürülür. Hayvana evde bir şey yedirilmez. Yalnız ineklere güzün ilahana (lahana) yedirip sütü fazla almak isteyen kadınlar vardır. Otlama nahır kovan (I aralık) ayına kadar devam eder. Ondan sonra hayvanlar tavlalara bağlanır. Ot saman doğranmak suretiyle birbirine katılır: gümürze edilir. Kış boyuna hayvanlara yedirilir. Zayıf düşen sığıra haşlanmış arpa da verilir.

Manda da aynıdır. Yalnız mandalar (camuş) kışın altı defa yıkanır ve bezir yağ süzülür. Sığırlar da tımar edilir.

Eşek besimi de sığırın aynıdır. Yalnız kışın arpa ve yonca yedirilir.

At: Yazın bir hazirandan sonra yeşile bırakılır. Bir kısmı yaylalarda bir kısmı şehir içinde yonca tarlalarına bağlanır. Eylülünden sonra ekseriyetle atlara arpa, saman, ot, yonca yedirilir. Nahır kovandan sonra iyi beslenecek atlar hama çekilir. Tavladan dışarı çıkarılmaz. Yemi ve suyu içeride verilir. Kışın soğuk aylarda atlara üzüm de yedirilir. İcini kızdırmak için.

Koyun keçi: keçi kernemut'tan sonra (bir nisan) otlamağa çıkar. Nahır kovana kadar yaylalarda otlar, kışın komlara (kış ağılı) bırakılır. Günde iki defa yalnız ot yedirilir. Ayrıca bütün hayvanların kışın beslenmesine (pud) denir. Atların pudu Nahır kovandan camuş kırana kadar (20 nisan demektir) diğerlerinin ise Nahır kırandan kernamuda (yani merkeplerin kırkım mevsimi) kadardır.

Büyük baş hayvanlar tavlalarda (ahır) ve hayvanların yem yiyebileceği şekilde içleri çukur mısran (yemlik) lerde ot yedirilir. Altlarına fişkı serilir. Küçük baş hayvanlar kışın komlarda günde iki defa ot verilmek yani kar üzerinde dürünge atmak (ot vermek) suretiyle beslenir. Baharda ve güzde koyunlar komlardan köy içindeki ağıllara çıkarılır. Yazın koyun dışarıda yaylada kalır. Yayladaki yatak yerlerine "mağal" yahut "guhur" denir. Sağılır koyunlar köyün yakınında düzlük bir yere gelir. Bütün hayvanlar burada sağılır. Bu yere (beri) denir. Koyun saat onda beriye gelir. Sağılır, otlamağa gitmez yatar. Saat on beşte kaldırılır, tekrar sağılır, kuzular emzirilir. Ve otlamağa gider. İkinci güne kadar bir daha gelmez. Koyun yaylada gece yarısına kadar otlar (yayılır) ve gece yarısı yatırılır. Yatma yeri olan mağallar (yatak yerleri) daima sabah güneşi almayacak yerler olarak seçilir ve (çoban yıldızını koyuna yatakta göstermemek lâzımdır. Zira bu

yıldız çobanları erken otlatmaya kaldırır. Yani sabah yıldızı koyunun üzerine doğmamasına dikkat edilir. Kuruk doğduktan sonra koyun mağalından şafak söktükten, etraf aydınlandıktan sonra kaldırılır. Sebebi ise koyunun sütü azalır. Eti dökülür. Sığırların yaylada öğle zamanı yüksek tepelerde havalı yerde yatırılması, geceleri ise çukurlara indirilmesi lâzımdır. Bu yerlere mozaflan denir. Umumiyet itibariyle bütün hayvanlara yedirilen otlar "süde" otu, (köde) yonca, keşür, kalık, heliz, ilan, dilikara, kıyak, palak, topuktan ibaret olup karışık biçilir ve hep beraber yedirilir. Yalnız yeşil yoncayı at ve eşekten başka diğer hayvanlara yedirmezler. Çünkü yiyen hayvan çatlar. Yani ölü. Kuzu ve buzağlar çatlamaz. Sebebi süt yiyen hayvana bir şey olmaz. Halevi adlı bir ot vardır, hayvan bunu yedi mi hastalanır. Galusun sığırlar tarafından yenirken çiçeğinin tozu burnuna kaçar hastalanır. Bu iki ot muz'dur (zararlıdır). Palak ve çil ise bütün hayvanlara yedirilir. Zarar yapmazsa da, fayda da temin etmez, onun için hayırsızdır.

HAYVANLLARDAN ALINAN MAHSULLER

Koyun: Süt, peynir, yağ, yoğurt, ayran, cacığ (cökelek), kurut, yün, deri, et ve kerme.

Keçi: Aynı mahsulü verir, yalnız yün yerine kıl alınır. Sığırdan aynı mahsul alınır, yün ve kılı yoktur. Camuş, sığırın aynıdır, boynuzundan araba sabunluğu yapılır. At ve eşek nakil işlerinde kullanır. Erkek sığırdan da çiftçilikte istifade ederiz. Eşek ve atların taşıt işlerinde üzerlerine *palan* ve *kurtan* vururlar, Palan, altı keçe, üstü kıl çuval ikisinin arasındaki kalan boşluğa *cil* veya "*palak*" basılır (bir nevi ot). *Kurtan* eski keçe kilim parçalarının birbirine dikilmesiyle hazırlanan bir şeydir. Yünden kazak, çorap, cecket ve şalvarlık, eldiven, keçe, kilim, halı, cecim, namazlık, yatak, at çulu, yular örken (urgan), çuval; kıldan *kon* (Karaçadır), *örken*, *telbağı* (çuvalların ağzını dikmeğe yarayan iplerdir), *çuval ter* (birbirine dikilmiş iki çuvala denir). Eđerlerin içi doldurulur ayrıca içinden çıkan tiftikten başlık ve eldiven yaparız.

Büyük baş hayvanların otlatmasına nahırcı gider, Camuşkırandan (20 nisan) nahır kovana kadar büyük baş hayvanların hepsini karışık olarak otlatır. Camuşkırandan 1 hazirana kadar, hayvanlar köy içindeki *hevüş*'lere (avlu) konar. 1 Hizirandan sonra sağın olmayan hayvanlar köy civarında mozalanlarda (sığırların yaylada yatıkları yerler) yatırılır. Sağın mallar akşam eve gelip gece hevüşte yatar.

NAHIRCININ TUTULMA ŞEKLİ

Umumiyet itibariyle hayvan başına bir ölçek buğday alır. Ayrıca iki çüt (çift) çarık, bir keçe almakla beraber birçok yerlerde Cuma günleri bir ekmek verilir. Buna Cuma ekmeği denir. Ekseri köylerde de nahırcı mal adedine göre her akşam bir evde yemeği yedirildikten sonra gündüz ekmeği de dağarcığına bırakılır. Nahırcı camuşkırandan, nahırkovana kadar davraları otlatmağa mecburdur. Bu otlatım sırasında karşısındaki hayvanlardan birisi *barata'sız* (nişansız) kaybolursa, baratasız kaybolan malı çoban ödemeğe mecburdur. Akşamları köye gelen hayvanlar tamamen gelmezse mal sahibinin o akşam nahırcıya, falan neğim gelmedi, diye söylemesi mecburidir. Söylerse nahırcının bu malı aramağa gitmesi mecburidir. Sabaha kadar kalır, nahırcıya haber verilmezse aramak mecburiyetinde değildir. Ve mal sahibi bir hak iddia edemez. Nahırcı, malı köyün içine soktuktan sonra mal köyden çıkıp kayıp olursa yine aramak mecburiyetinde değildir.

ÇOBAN TUTMA

Çobanlar camuşkırandan koç katımına tutulurlar (koç katımı 1 kasımdır). Çobanlar umumiyetle 20 de bir kuzu ile tutulur. Çoban, kuzu zamanı orta ve iyi derecedeki kuzulardan yirmide birini seçer alır. Koyun ve kuzuda şart aynıdır. Bundan başka çobana (*kılav*) yani keçe verilir. Ayrıca üç çüt (çift) çarık, çorap, çoban bıçağı verilmesi de mecburidir. Nahırda olduğu gibi, çoban da hayvan adedine göre her gece sıra ile bir evde yemek yer ve gündüz yemekleri de dağarcıklarına konur. Tütün içen çobanlara günde bir yirmilik tütün de verilir. Çobanlar ekseriyetle iki tane olur. Birisi baş çoban yani "serşivan", ikincisi ise divajordur. Mal sahiplerinin ayrıca bir de çobana eşek vermeleri şarttır. Köy çobanlarının köpekleri kendilerine aittir. Kendisi götürür, kendisi besler. Çoban, dağda sıra ile günde bir evin koyununu sağmağa salâhiyettardır. Yalnız sağıp yemek, köpeğine yedirmek, ayrıca yolcu olanlara ikram etmek şartıyla. Sağıp sattığı görülür veya duyulursa çobanın hakkı kesilir. Sürü çobanları ekseriyetle aylık para ile tutulur. Bunların yemeleri, elbiseleri, keçeleri tamamen mal sahibine aittir. Bu çobanlar da ikidir. Bunlara bir eşek vermek mecburidir. Katiyen köye girmezler, gece ve gündüz dağda kalırlar. Yemeleri, içmeleri beraberindedir. Çobanların mal kayıpları görülürse bu malı kurt yiyip yemediğini anlamak için koyunun bel kemiğini, *dürüflü* (nişanlı) kulağını getirmesi şarttır. Üç gün içinde bu malı bulamazsa mal sahibi hakkından keser. Ayrıca murdar

olan yani ölen malın da *dürüfü*'nü göstermesi şarttır.

Hastalanıp kesilen mallar çobanlar tarafından kavrulup yenilir. Fazla olursa derisi soyulmadan karnı yırtılarak boşaltılır. *Divaço* (çoban yamağı) eşeğe yükler, mal sahibine getirir. Bu işlerde mal sahibiyle çoban arasında bir hüsnüniyet ve emniyet vardır. Sürüler ikindi zamanı *guhur*'dan yani yataktan kaldırıılır. Yassı vaktine kadar otlatılır. Ondan sonra yatağa döner, sabah güneşinin vuramayacağı bir sırtta yatırılır. Yani *güher* ve *mağal*'lar evvelden böyle seçilir. Koyun, şafaktan evvel uyandırılır ve otlatılır. *Fitir* (saat 10) vaktine kadar otlama devam eder. Ondan sonra sürü *dalav*'lara (su içirilen yerler) sulanmağa gelir. Dalav çayırılık ortasında havuz şeklinde yapılmış su çukurlarıdır. Yalnız bu dalavların suları gür olmalıdır ki, su birikmesin aksın. Koyun sulandıktan sonra yatağa gider. İkindiye kadar yatar ve bu şekilde otlatma devam eder. Bu erkek ve kısır sürüler içindir. Sağın koyunlar ikindi zamanı köyden beriden kalkar, gece yarısına kadar otlar. Dağdaki *mağal*'da yatar, sabaha doğru kaldırılır, otlatılır, *fitir* vakti suyu içirildikten sonra yavaş yavaş köye döner. *Beri*'ye gelir, yani sağına. *Beri*'ler ekseriyetle köy yakınlarındaki düzlüklerdir. Köy kadınları toplu olarak sağına giderler. Bazı köylerde koyun her evin ağılına girer, sağıldıktan sonra gerek beride, gerek ağılda yatar. İkinci zamanı kaldırılırlar. İkinci defa tekrar sağılır. Çünkü koyun yatar, gevşer süt yapar. Sağıldıktan sonra emzilir ve otlamağa gider. Baharın ve güzün sürü, yayladaki mağalda kalmaz. Köy içindeki ağıllarda yatar. Yalnız koç katımından sonra esas çoban ayrılır, bir kış çobanı tutulur. İşte bu çoban tutulduktan sonra koyun köyde *kom*'lara (ağıllara) bırakılır ve sabahleyin güneş çıktıktan sonra gecenin yarısına kadar otlatılır.

HASTALIKLAR

Koyunda:

Kepenek: Bunda kulaklar sarkar, burundan sümük akar, boğaz altı şişer, hayvan halsizleşir, birikmiş sıcak sularda ve çayırılık yerlerde otlamadan geçer.

Tedavisi: Hayvan yaylaya çekilir, fazla hasta olanlar ayrılır ve kesilir.

Çiçek: Gözler çırpık (çapak) tutar, hayvan daima yatar; sari hastalıktır. Tedavisi: Çiçek tasları vardır, üzeri ayet yazılı, bu taslara su doldurulur, Ayetül kürsü ile ihlasi şerif, fatihayı şerif üçer defa okunarak üflenir, koyun temiz bir otluğa çekilir, temiz bir süpürge ile bu su koyunun üzerine serpilir. Ayrıca çiçek bon-

cukları da vardır ki, bu pek nadir bulunur. Bu boncuk, sürüde en iyi koçun boynuna takılır. Bu şekilde manevi tedavi yapılır ve hastalık geçer.

Ters: Tırnağın içinde, ince solucan şeklinde kurttur. Çamurdan geçer, çobanlar tarafından tırnak, çakı ile kesilir, kurt çıkarılır, yerine gökşap (göztaş) sürülür ve katran vurulur.

Merşk: Hayvanın iki tırnağı arasında ufak bir çıban olur. İçinden sert kıllar çıkar. Hayvan topallar, çobanlar çakı ile deriyi yarar, özüyle beraber bu kılları çeker, yerine tuz veyahut gökşap sürer ve hastalık geçer.

Karayelin: Koyunun yelini (meme üstü) şişer, süt çıkmaz, hayvan yürüyemez bunda kabahat çobandadır. Yazın yaşlık yerde koyunu yatırmadan ileri gelir. Ayrıca taşlı, kayalı yerde yatarsa yine (karayelin) olur. Kan almak suretiyle hastalık geçer. Bazan ilerler, yelin patlar, yelini kesmek ve yerini iyileştirmek suretiyle hayvan kurtarılır.

Mumer: Koyun bağırsağında ince solucandır. Hayvanın tüyleri dökülür, halsizleşir, otlamaz. Sıcak, birikmiş suyu içmesinden olur. Tedavisi yaylaya çekilmek ve bol tuz yedirmektir.

Kotik: Bu, kedi kadar bir hayvandır. Kuyruğunun üzerine işer, gece yarısı yatan koyunun üzerine bu işemeyi serper, hangi hayvana dokunursa o hayvan ölür. Çaresi ve tedavisi yoktur. Erken yetişip kesmek lâzım, ancak iyi çobanlar kedi kadar olan bu hayvanı bekler ve öldürürler. Bunu yapamayan çobanlar oradan gider yani yatak değiştirirler.

Dabak (şap hastalığı): Hayvanın tırnağında ve ağızında olur, hayvan yürüyemez, ağızından şohot yani salya akar. Ot yiyemez, ağızına tuzlu cacık sürülür veyahut tuza tutulmuş şor (yani salamura balık) atılır. Tırnaklarına katran sürülür ve iyileşir.

Kotur (uyuz): Koyunun kulaklarında, burunda ve bacak arasında görülür, bu yaralar temiz yıkanır, kabuğu sert bir şey ile kazınır, asitfinik, katran sürülür, veyahut ilk çıkan hayvanda bu yer iyice kazınır, yağ sürülür, üzerine kara barut serpilir ve bu barut kibritle yakılır, hastalık da yanar.

Koyun üşütmesi ve öksürük: Hayvan öksürür, tüyleri dikenleşir, umumiyetle *kom*'lara üzerlik ve tezek tütsüsü verilir, koyun pıskırık (aksırık) pıskırdıktan sonra tütsü kaldırılır. Kapı kapatılır. Veyahut koyunlar ev damlarına çıkarılır, bacadan çıkan dumana birer birer yakalanarak başları sokulur. Bazıları da *dürünge* (ot verilen yerler) yerlerindeki karın üzerine gaz yağı serper ve oraya *dürünge* atar, koyun otu yer, biraz da o kardan yer ve hastalık geçer.

Gün çalması: Koyun puslu havada otlatılırsa gün çalar, daima lehler (soluk alma) yani

solur, buna tuzlu ayran içirirler, imkân yoksa hiç güneşte otlatılmaz, soğuk su içirilir, hastalık geçer.

Koyun yaraları: Bazı sebeplerle koyun yaralanır, bunlara asitfinik, *helis* (sütlü ot), *sıhank* (bir nevi ot) ve gökşap vurulur. Kırkılırken açılan yaraya koyun tarçığı (koyun gübresi) sürülür. *Helis*: bir otun sütü olup, koyun yarasına en iyi gelen ilâçtır. *Sahank*, bir otun köküdür, üğütülerek yaralara basılır.

AT HASTALIKLARI

Kızılıkurt: Hayvanın ciğerindedir. Hastalanır hastalanmaz hayvan kendisini yere atar, tepinir ve sık sık başını kaldırarak karnına bakar ve ağzını karnının üzerine bırakır. Bu hayvanlara rakı içirilir. Veyahut arkasından sabun kefi (sabun köpüğü) yürütülür. Ekseriyetle soğuk su içine çekilir. Hayvan titreyinceye kadar suda kalır. Bazan kurtulur, bazan kurtulmaz. Aynı hastalık hayvanın çenesinde görülür, ot yiyemez, dişleri kilitlenir, bunun tedavisi yoktur.

Ketav (sakavu): Hayvanın burun delikleri tıkanır nefes alamaz. Tedavisi için eski saman haşlanarak sıcak sıcak torbaya doldurularak başına asılır, ve bir çuval içinde aynı sıcak saman beline çekilir. Üstü keçeli çullarla örtülür, sıcak yere yatırılır, hayvan iyileşir.

Sancı: Ekseri hayvanların terlediği zaman su içmesinden ve soğuktan olur. Bunların da içi kızması için rakı içirilir. Veyahut hayvana binilerek sürülür, sıcak yere konur sancı geçer.

Solugan: Hayvanlar daima solur. Hastalık terli terli su içirilmeden olur.

Duyruk: Belde olur hayvanın arka ayakları bükülür, sakat sakat yürür, zorlamadan meydana gelir. Tedavisi yoktur.

Hırt: Hayvanın arka ayağında olur, ayağını yere basamaz, bileği genişliğinde yuvarlak bir tahta veyahut en iyisi bir mecdiye bırakılmak suretiyle ayak bükülür, kırt diye bir ses çıkınca ayak iyileşmiş demektir.

Damağ: Hayvana geç ot ve geç arpa verilmekten olur. Damağına çuvaldız batırılır, kan çıkar, yerine tuz sürülür, yahut demir ersinle (düz demir kaşık) dağlanır, ve geçer.

Saraca: Hayvanın belinde ufak çibaneler çıkar, soğuktan olur. Burun üzerinde, yüzünde saraca damarı bulunarak kükürtle yakılır, bacağına, boynuna, yüzüne 24 dağ çekilir, hastalık geçer.

Göze gelme: Hayvanın gözünde kemirtek (kıkırdak) uzanır, hayvan daima ürker. Gözdeki bu kemirtek dikkatli olarak ustura ile kesilir, hastalık geçer.

Burun gelme: Burun deliklerinin yanların-

da kemirtek uzanır, hayvan burnunu yere sürter, ustura ile deri kesilir altından çıkan kemirtek ustura ile alınır, yerine tuz basılır, hastalık geçer.

Bıçırgan: Ayak ve el bileklerinde olur, çamura yapışmasından geçer sık sık yıkanıp yağ vurulursa iyileşir.

Su yendirme: Hayvanın ellerine su dolar, fazla zorlamadan olur. Su alınır da tamamen geçmez, bilek kemikleşir hayvan sakat olur.

Karakuş: Arka ayağın topuğunda olur. Dağlanırsa geçmez. Hayvan sakattır.

Atlarda uğurlu ve uğursuz sayılan nişanlar: Sağ el, sol ayak veyahut sol el, sağ ayak çaprazca sekili olursa *çapraz*; alın akıtması üst dudaktan alt dudağa geçerse ağzı kilitli; alnında yan yana veyahut üst üste iki nişan olursa *çifteli*; ön ellerinin arkasında yani kolan yatağında nişan olursa buna koltun nişanı; arka bacağına arası arasında nişan olursa buna puşt nişanı denir. Nişanlı olan hayvanlar ekseriyetle uğursuz sayılır.

Tavşancık hastalığı: Bu hastalık yalnız eşeklerde olur. Hayvanın kulakları dikleşir, kıpırdamaz, adımlarını küçük küçük atar, kulak dibi, burunkenarları, bacaklar dağlanırsa hastalık geçer.

Sığırda ve mandada hastalık:

Dabak: Hayvanın ağızında ve tırnaklarında olur. Ağızına tuzlu cacık sürülür, veya tuzlu balık atılır, tırnaklarına katran vurulur, yalnız dabak başlarken hayvanların boynuzu buhçu (destere, el bıçkısı) ile az bir şey kesilirse hastalık geçmez inancı vardır.

Bocuk (derik): Hayvan yürüyemez düşer, Arkadan oma kemiği yani ince belden ayrılır, yerine tuz basılır, hastalık geçer.

Dil altı: Hayvanın dilinin altında ufak bir kıl çıkar, hayvan ot yiyemez, ağzı sulanır bu kıl cımbızla çekilir yerine tuz sürülür, hastalık geçer.

Domuz başı: Hastanın boğazı altında büyük ur şeklinde bir şiş çıkar. Bunun üzerine bal sürülmek suretiyle sıcak ersinler (demir kaşık) dağlanır, veyahut domuz dişi bala sürülmek suretiyle etrafında gezdirilirse hastalığın geçeceğine inanılır.

Galosun: Bir ottur, çiçeği hayvanın burnuna dokununca hayvan delirir; Bilmeden rasgelen yere koşar, yakalanırsa kurtulur, yoksa bir uçuruma düşer ölür.

Yeşil yonca: Bu da çift tırnaklı hayvanların hepsinde aynıdır. Taze yoncayı yiyen hayvan şişer, çatlar; kurtarmak için tuzlu ekşi ayran içirilir, veyahut söğüt dalı kemirtilir. Bunlarla

da geçmezse hayvanın boşluğundan üç kaburga ileriye bıçak vurulur.

Keçi zakkumu: Ekseriyetle keçilerde başlar saridir. Koyun içinde bırakılırsa koyuna da geçer. Hayvan daima sıcakta solur, Akciğerin kaburgaya yapışmasından olur, tedavisi imkânsızdır. Hayvanı serin yerde bulundurmak ve soğuk suya atılmak suretiyle hastalığın geçmesi ümidindedir.

Umumiyet itibariyle bütün çobanlar kible rüzgârının yağmur getiridiğine ve kiblede çıkan bulutun yağmur bulutu olduğuna inanırlar. Gece koyun ve keçiler kulaklarını tepreterek birbirlerine vururlarsa havanın yağışlı olacağına işarettir. Gece ve gündüz çoban koyununu kaybederse daima koyunu rüzgârın geldiği tarafta arar. Çünkü koyun daima başını rüzgâra verir ve geceleri koyun kuzeye çekilir. Ülker yıldızı doğdumu da çoban koyunu kaldırmaz, sabahı bekler. Yağışlı havalarda kuzeyden rüzgâr gelirse havanın açacağını anlar. Hava puslu olursa çoban koyunların hastalanacağını anlayarak otlatmaz, yatırır.

ÇOBAN VE MAL SAHİBİ ARASINDA HUKUK

Çobanla mal sahibi arasında hırsızlık olursa geçimsizlik başlar. Veyahut mal sahibi çobana iyi bakmaz çırağını geç vererek veyahut sürü sahibinin haberi olmadan çoban sürüyü terkeder, köpeğe iyi bakmaz, koyunu hasta olacak yerlerde gezdirir, ve otlatırsa önce mal sahibi sürüsüne giderek çobana nasihat eder. Tehdit eder, Yani bu hallerin tekerrüründe çobanlıktan çıkarılacağını ve kaybolan hayvanların bedellerinin hakkından kesileceğini ileri sürer. Bu hal olmaması için çobanın akrabaları ile görüşür kendisine tenbihat yapmalarını söyler. Çobanlardan memnunsu bırakmaz bu şekilde iş düzelir. Eğer çoban koyuna iyi bakmıyorsa çıkarılır. Çoban mal sahibinden şikâyetçi ise, hastalığını ve daha mühim işlerini bahane ederek sürüyü terk etmek ister. Ve mal sahibine haber gönderir. Mal sahibi arada başkasını vasita eder. çıkma sebeplerini araştırır, çobanın isteklerini yerine getirir. Sürüye gittiği zaman fazla olarak çobana meyve tütün götürmekle beraber koyunu iyi otlatırsa kendisine ya bir şalvar ya bir papuç alacağını vadeder. Koyun kırkımında çobanı yün seçmeğe serbes bırakır. Çoban beğendiği koyunların yünlerine işaret kor. Bu işaretli yünleri kendisine alır. Kırmızı siyah koyunlara beyaz yün, bağlar. Mal sahibi bunu görünce çobanın bağladığını anlar, ve kırkımda bu yünleri çobana verir. Bu

şekilde ikisi anlaşılır. Yalnız hırsızlık yapan çoban behemahal çıkarılır. Diğer taraftan çobanın yiyeceğini kisan mal sahibinin yanında hiç bir çoban kalmaz.

ÇOBAN EFSANELERİ, İNANIŞLARI V.S.

Sütey ve süphan yaylaları uğurludur. Uğursuz ağılımız yoktur.

Hırsız çoban uğursuzdur.

Koyun beşten, petek üçten artar.

Gelinin ayağı, çobanın dayağı (sopası).

Nazar haktır, Nazarlanan koyun tütsü ver, Pit'k (üç köşeli nusha) kurban kes.

Yolun iki tarafında koyun otlatılmaz arasından yolcu geçerse sütü azalır bereketi kaçar.

Çoban yoldan geçen yolcuya sahibinin rızasıyla süt verirse malın südü artar, süt bereketli olur.

Çocuk kundakta, kuzu kozda (ağıl) belli olur.

Erkek devlet, dişi berekettir.

Koyun yüz oluncaya kadar, derisi bin olur.

Koyunu et yüz, gir içine üz. (Koyunu yüze iblâğ ettikten sonra içinde yüz).

Kıra (ufak kulaklı koyunlar yani hiç kulağı olmayan koyun) demişki: sahibimin koyunu çok olsun, başımı arasında saklıyayım, kulaklarımın yokluğunu görmesinler. Bunun için kira koyun bereketlidir. Boynuzlu koyun demişki: sahibimin koyunu az olsun, ot yerken boynuzlarım takılmasın, bunun için boynuzlu koyunu az saklarlar. Boynuzsuz koyunun hakkı boynuzludan sorulur.

Şeveder (koyun havalandırmak) uğurludur. Yassı namazında bir de sabah namazında koyun komdan çıkarılır, havalandırılır, tekrar koma bırakılır, hem uğur sayılır hem de hastalık geçmez.

Martta marak (saman, ot) yarı gerek Mart marağı ayrı gerek. (Mal sahipleri bunu esas tutarak otu fazla biçer ve mart ayına saklarlar).

Satılan mal kaçar, geri gelirse bir daha o hayvan satılmaz çok uğurlu sayılır.

Taze mal alırken kapıdan içeri girdiğinde ayağının altına demir, atın altına yumurta vurunki uğurlu olsun.

Öküzün iyisi yere yakını, tarlanın iyisi eve yakını.

Yüyümlü (uğurlu) mal yüyümlü olur.

At kişneyerek bostan veya ekin içinde kaçarsa o tarlanın bereketi artar.

Keçi, malın hiçi.

Gej (sarı bir renk kula) öküzün çıkkanı.

Al at hem uçar, hem sıçar.

Atın alı, öküzün geji, eşeğin moroşu (siya-

hımsı bir renk). Bunlar binde bir çıkar, çıkının teki bulunmaz.)

Kehlan (küheylan) at hangi evde olursa oraya şeytan girmez.

Binmeye atın kulası, sağrısı dar olmazsa Yatmaya kaya gölgesi eğer yılan olmazsa, Kucmaya küçük avrat illâ fel baz olmazsa.

Alma alı, satma kırı, kır at düğünlere, dor at ta çamurlara yarar.

Nazar dokunmaması için atlara mavi boncuk muska, ufak dağdağan. Diğer hayvanlara ayıdır. Yalnız dağdağanlar sığırlarda büyük olur. Dağdağan turş elma (ekşi elma) ağacından ay şeklinde yapılır.

Atım at olana kadar, sahibi mat olur.

Halla hallanan (zorluk içinde) tay örgedir, kuyruğunun altına tikan (diken) bırakır.

Öküün, atın karabacaklısı iyidir.

Attan düşene at, ya Allah diyer, Eşekten düşene de eşek, kazma kürek çağırır.

Kır atı 15 yaşından sonra kardeşine sat.

KÖSEM KOYUNLAR

Her sürüde dürüyü (dağarcık) gezdirmek için iki tane beyaz, süslü ekseriyet boyunları siyah *neri* (teke keçi) bulundurulur. Bu *neri*'ler koyuna seyislik eder. Koyun yataktan ilk kalkışında, önce *neri*'ler kalkar ve çoban tarafından üfürüzüm (çoban ısıkları) çalındıkça neriler koyunu yaylıma çekerler. Daima sürünün önünde ve baş çobanı takip ederler. Otlama yerinde çoban önden çekilince *neri*'ler sürüyü gezdirirler. Bunlardan en ziyade güneşli havalarda istifade edilir. Çünkü sıcakta koyun gezmez. *Neri*'ler gezer, koyunda onu takip eder. Bazı çobanlar bu *neri*'ler yerine iki tane koyun alıştırırlar. Bu koyunlara *seyis koyunu* denir. Sürüyü bunlar gezdirir, ve otlatır. Çoban uzaktan (ho! ho!) diyerek seslendimi bu koyunlar çobana doğru sürüyü getirirler. Ayrıca da zararlı bir yere girecekleri zaman (o o, yağ!) diye çoban seslendiği zaman bu koyunlar zararlı olduğunu anlarlar ve başka tarafa giderler. Sürüde onları takip eder. Birçok çobanlar da bu koyunları kavala alıştırır. Kavalla istediği şekilde koyunu gezdirir. Yalnız kavala alısan koyun et tutmaz. Çünkü daima kaval sesini beklerler. Bu koyunları çobanlar yeni teslim alır almaz iki haylaz koyun seçer. Ekmek ve tuz vererek kendisine alıştırır. Zaman ilerledikçe bazan bunların burunlarına vurmak suretiyle korkutur. Tekrar ekmek, tuz verir ve bu şekilde alıştırır. *Yatak koçu*, umumiyet itibariyle çobanlar koçlardan seçerler, çoban sürüyü *güher*'de (dağdaki yatak yeri) yatırdıktan sonra, kendisi sürünün bir tarafında uyur. Sürüyü itler bekler. Kendisi de

arada bir nezaret eder. Geceleri bazan koyun kendiliğinden kalkarak otlamağa gider. Çobanın haberi olmaz, işte bunun için bir *yatak koçu* seçer. Koçun boynuna bir ip bağlar bu ipi kendi koluna düğ (bağlar). Bu hayvan sürüden bir koyun kalkıp uzaklaşırsa o da derhal kalkar ve yürür, çoban uyanır. Hattâ bazı yatak koçları vardır ki sürüden koyun kalkınca dişleriyle çobanı uyandırır. Bunları çobanlar genç yaşdaki *toflu* ve *högeç*'lerden (bir yaşına giren erkek koyunlar) seçerler. İlk sürüyü yatağa çıkardığı zaman bekler. Sürüden bir koyun kalkınca o koçu da kaldırıır ve arkasına sürer; bu şekilde birkaç gece tekrarlayınca koç alışıır, ve sürüden ayrılan bir koyunun arkasına düşer. İşte bu şekilde çobanı uyandırır. Çobanların sürü içinde en çok sevdikleri yatak koçları'dır. Bunlara bol tuz, ekme, bulgur yedirmek suretiyle kendilerine alıştıırırlar.

KÖPEKLER

İtler iki cinstir. Birişi çoban iti, öbürleri tülüngü (sahipsiz) itlerdir. Bunlar sokaklarda mezbahalarda gezer, şunun bunun tavuğunu tutar, götürür. Çoban itlerinin en iyisi hizandan gelenleridir. Ekseriyetle beyaz ve belekli olurlar. Kafaları büyük, gözleri kanlı, el ve ayakları kalın ve kısa, arka ayaklarında tırnaklarından biraz yukarıya mamuzlar vardır. Bu köpekler kurtçuldur. Bu itler küçükkenden (enikken) sürülerin içine bırakılır. Büyük itlerle beraber yavaş yavaş sürüye götürülür. Derken alıştıırılır. Bunlara ekseri süt, kan, yağlı döğmeç (ekmeğin yağ ile karıştıırması) yedirilir, ve bir yaşına gelinceye kadar köpeklere kurtlara bırakılmaz, boğulur, yaralanırsa korkak olur. Ve aynı zamanda del it bulununca diğer erkek itler kurda daha ziyade hücum eder. İtler kurt'u boğduktan sonra döğmeç yani yağlı ekme, karıştıırılarak yedirilir, arkasına et veya süt verilir. Çünkü kurt'un kanı turştur (ekşi), hayvanın dişlerini kamaştıırır. Bunun için yağlı verilir ki kamaşması geçsin, verilmezse dişi kamaşır, fazla kurt boğmaz. Köpeklere keseriyetle yağlı pilav, süt, ekme, et yedirilir. Bunlara *lak* (yemek artığı) denir. Ayrıca çoban köpeklerinin boynuna (kurt doğu) takılır. Bu halka şeklinde bir demir olup, bu demirde uçları sivri çiviler vardır. Kurt itin boğazına ağız attığı zaman ağzına batsın diye yapılmıştır. Çoban köpekleri gündüzün insana hücum etmezler ve sürünün daima çobandan uzak olan tarafında gezerler. Çobanlar itlerinin ürmeğini anlarlar. İt özü özüne gırıldanır, ürür, yavaş yavaş giderse muhakak bir insan yaklaşmaktadır. Kurt ve ayı geldiğini sezen it durmadan koyunun etrafında özençiler. Eğer itler çiftse ikisi birden koyunların etrafını dolaşıır

topladıktan sonra amansız olarak kuvvetlice havlayıp hücum ederler. Bu hareket ve havlayışta sürüye kurt geldiği anlaşılır. İyi çoban köpekleri boş yere ürmezler. Tülüngü itler vakitli vakitsiz kesik kesik ürer ve arada bir başını havaya kaldırarak zuruldar. Kurt gelince sesi alalaşır, yani karışır ve kısılır, kuzuldar (korkar), kuyruğunu bacaklarının arasına sokar, koyunun içine kaçar. Bu itler en kötü itlerdir.

ÇOBANIN PİRİ

Çobanların piri Musa Aleyhisselamdır. Firavunun yanından kaçarken dayısı Şueyb'in yanına gittiği zaman dayısının kızlarını koyun otlatırken görmüş. Yanlarına yanaşmış sormuş. Yakınlarında bir kuyu olduğu halde koyunlarının susuz kaldığını söylemişler. Çocuklar Musa Aleyhisselamı tanımıyorlarmış. Çocuklardan niçin su vermediklerini sormuş. Köy baştan kâfirdir, biz müslümanız, inat için kuyunun ağzına bir taş kapatmışlar babamız hasta, bizim de taşı kaldırmağa kuvvetimiz yetmiyor, demişler. Hazreti Musa taşı kaldırmış ve bütün koyunları sulaşmış, ondan sonra dayısı Şueyb'in yanına gitmiş ve o günden itibaren yedi sene dayısına çobanlık etmiş. İşte çobanlar bu efsaneye dayanarak pirlerinin hazreti Musa olduğunu iddia ederler.

SÜRÜ VE ÇOBAN

Bütün *Türkmen*'lerde olduğu gibi, *Bekdik*'lerde de çoban ve sürü işleri erkeklerin vazifesidir.

Yazın çoban akşam yemeğini yedikten sonra davarını önüne katarak yaylıma çıkar ve sabaha kadar uyumadan sürüsünün arkasını köpeklerinin yardımlarından da faydalanarak takibeder.

Türkmenlerde çobanın büyük önemi vardır. Tembel veya acemi bir çoban, bir koyun sürüsünün ölümüne sebeb olabilir. Bunun için, mal sahipleri çobanlarla gayet iyi geçinirler ve onların her ihtiyaçlarını kendi evlâtlarından önce düşünmeğe mecburdurlar.

Hele çoban dalgın davranarak koyunu herhangi bir (*eski*)ye yatırırsa koyunlarının türlü türlü hastalıklara tutulmalarına sebeb olur. Burada adı geçen *eski*, davarı başka sürülerin yatığı yere yatırmaktır. Buna çobanlar çok dikkat ederler. Aynı zamanda çobanın bir vazifesi de hayvanlara yarayacak otlakları bulmak ve yaramayan otlaklarda yaymamaktır.

Akşam kararırken yahutta ikindi serinliğinde yaylıma çıkan boğan ertesi sabah kuşluk çağlarında obaya döner, derhal sürüyü teslim ederek karnını doyurur ve uykuya yatar.

Çoban uyuduktan sonra kadınlar kuzuluk-

larda kapalı kuzuları *taratırlar* (öğlenden sonra yakın yerlerde otlatmak demektir). Bundan sonra davarı sağım'a başlarlar. *Sağım* bittikten sonra kuzuları analarına *ekti'leri* (anasız kuzuları) yaylıma salarlar. Buna (*körpe katımı*, kuzu katımı) denir ki, bu aşiretin seve seve seyrettiği bir hâdisedir. Çünkü kuzularda müthiş bir feriyat ve analarını arama kaygusu koparken koyunlar da telâş içinde yavrularını ararlar. Oba öni bir mahşer yerine döner.

Çoban sürünün önünden giderken onu bir koç takibeder. Bu koçun adına yörükler (*EI*), yerliler ise (*südcü*) derler. Eğer sürünün önünde çoban bulunmazsa mutlaka onun yerini tutacak kadar maharetli bir koç bulunması lâzımdır. Bu koça Türkmenler (*kös*) adını vermişlerdir.

Ağartılar:

Türkmenlerde süttten yapılan bütün gıdalara "ağartı" denir. Bunlar: (Yoğurt, ekşimik, çökelek, keş, lor (nor), eksik, peynir) gibi yiyintilerdir.

BÜYÜK VE KÜÇÜK BAŞ HAYVANLARA TOPLU BAKIŞ

I — Koyunlar:

Emlik: Yeni doğmuş kuzu, emen yavru,
Kuzu: Otlamağa başlamış kuzu, 25 günden sonra 6 aya kadar,

Toklu: Altı aylıktan bir yaşına kadar erkek ve dişi koyun,

Şişek: Bir yaşından iki yaşına kadar dişi koyun,

Koç: Bir yaşından iki yaşına kadar erkek koyun,

Eke: İki yaşından yukarı erkek ve dişi koyunlar,

Yozluk: Kasaplık "kısır, hadım, ihtiyar" koyunlar.

II Keçi:

Körpe: Süt emen yavru,

Oğlak: Otlamağa başlama çağı,

Çepiş: Bir yaşından iki yaşına kadar,

Kezyaz: İki yaşında kuzulamayan dişi keçi,

Erkeç: İki yaşında erkek keçi,

Teke: Tohumluk erkek keçi,

Yuzluk: Kasaplık (hadım, kısır, kezyaz, ihtiyar) keçiler.

III — Sığır:

Buzağı: Yeni doğmuş erkek ve dişi sığırlar,
Dana: İki yaşından yukarı ve hadım edilecek erkek sığır,

Düve: İki yaşında dişi sığır,

Tosun: İki yaşında erkek sığır,

Inek: İki yaşından yukarı sağman ve kısır inekler,

Öküz: Hadım erkek sığırlar (çift için).

IV — Camız, karasığır, manda:

Malak, balak (Erzincan, Erzurum) taraflarında medek,

Manda düvesi, iki yaşında dişi manda,

Manda tosunu,

Dişi manda (manda anası),

Camız (hadım manda) (çift ve araba için).

Sesler:

Deve bozular, At kişner, Esek anırır, Sığırlar höğürür, Koyun, keçi meler.

EMİRDAĞ'DA HAYVANCILIK

Emirdağı, çevresindeki hayvan besim ve bakımı ile hayvancılık üzerindeki halk bilgilerinin yalnız davar ve atcılık ile arıcılığa ait bölümlerini incelemiş olduğumuzdan bu konuda, vereceğimiz notlar davarcılık, atcılık ve arıcılıktan ibaret olacaktır.

Bayat köyünde 70 yaşlarında Veli Şenel ile konuştuğumuz koyunculuk hakkındaki bilgileri bu aziz ihtiyar eski bir çoban olmak itibariyle örf ve tecrübelerine dayanarak anlatmıştır. Bu bahsin ilk konusu "Çoban ve hukuku"dur.

A) Davar sahibi çobana yirmi koyunda bir toklu çoban hakkı verir. Bu hak o seneki kuzulardandır, kısırılar için çobana hak verilmez.

B) Çoban köpek hakkı (yal) için de hak alır. Bu hak dört yüz davarda beş kile arpadır.

C) Çobanın mühim bir hakkı daha vardır. Çoban, koyunları kırkınca bir de "Kırkımcılık" hakkı alır. Kırkımcılık hakkı on koyunda bir koyundur.

D) Çobanın tutulma müddeti altı aydır. Hıdırilyastan, Kasıma, Kasımdan Hıdırilyasa kadar iki defa çoban tazelenir. Hak kışta aynıdır. Yalnız 50 senedenberi güz kırkımcılığı terk edilmiş olduğu için kış hakkı arasında kırkım hakkı yoktur.

E) Çobanın yemeği kendine aittir. Bazan mal sahibi hediye olarak bir takım yiyecekler verebilir. Bu hediyelerden çobanın "çelteği" (cırağı) da faydalanabilir.

Çelteğin işleri:

1 — Koyunu önden azarlamak (sürünün ağır ağır yürümesini temin etmek), 2 — Koyunun yanlarını gözetlemek, etraftan gelecek kurt gibi tehlikeleri görmek ve ona göre tedbir almak, 3 — Gaip olan davarları arayıp bulmak, 4) — Merkep ile köyden çobanın yiyeceklerini getirmek ve daima çobanın emrinde olmaktır.

F) Emirdağı çevresinde bir sürü koyunun

sayısı 700 dür. Koyunlarını mal sahiplerine göre "enleri" kulak işaretleri vardır. Eskiden dağlama suretiyle şakak damgaları dahi kullanılırdı. Fakat sonraları bu âdet unutulmuştur. Bu arada bugün hayvanların boynuzlarını destere ile işaret etmek usulü devam eylemektedir.

Davar beslenmeleri:

Koyunların yayılması için en faydalı otlar harmana kadar, çayır çimen yeşillikleri harmandan sonra ise budur mahmut otuyla kekik otudur. Koyunlarda gece yayımı gün dönümünde (22 haziran) da başlar ve zemheri girinceye kadar sürer (20 birincikânun).

Çoban takvimi:

Günler	Çağlar
45	Kasımdan zemheriye kadar,
45	Zemherinin kendisi,
45	Doksan günü (hamsin demektir),
45	Hıdırilyas günleri,
45	Gün dönümü günleri,
45	Temmuz günleri,
45	Ağustos günleri,
45	Kasım günleri.
360	

Emirdağı'nda çobanlar seneyi böyle taksim etmişlerdir.

H) Ülker; çobanlar Ülker (zühre) yıldızı doğunca yıldızın ışığından sürüsünü korumaya mecburdur. Çünkü "Ülker yıldızı koyunu vurur" diye bir itikat vardır. Ülkerin vurduğu koyun hasta olur ve eti sararır. Böylece hastalanmış koyunlar söğüt yapraklarına sarılır ve karınlarına çamur sürülür. Keçiye de ülker vurur, ve fakat keçi, koyun kadar müteessir olmaz. Bunun için çobanlar ülker yıldızı doğunca koyunlarını yıldızın görünmediği duldalara çekerek yayarlar.

K) Çobanlar, güç doğuran hayvanların hâzinesine (rahmine) elini sokarak kuzunun ön ayaklarını tutar ve yavaş yavaş çekerek koyunu doğurturlar. Bu hal pek seyrek olan hâdiselerdendir. Koyun doğurtmasını bilmeyen çobanlar çoban sayılmazlar.

L) Çobanlar kışın hayvanlarını poyraz fırtınasından korumasını da bilmeleri lâzımdır. Bunu bilmeyen çoban davarını kırar.

Davarda cinsî katımlar:

A) Emirdağ çevresinde kasımdan yirmi gün önce koç katımı başlar.

B) Bir perşembe veya pazar günü koyuna katılması için hazırlanmış koçların göğüsleri ve sırtları kına ve boya ile süslenir. Çünkü süslü koçları koyunlar pek severmiş.

C) Ağustosun ortasında koçlar sürüden ay-

rılırlar. (Sürü başağı yedikten sonra) kasım yirmisine kadar koyun ve koçlar ayrı güdülür. Bu koçlar için 13-14 yaşlarında bir çoban tutmak lâzımdır. Bu çoban yalnız katıma girecek koçları güder. Bu arada koçlara akşamları arpa da verilir ve gece yayıma çıkarılmaz. Çünkü koç kırlarda çan sesi duyarsa çan sesine koşar, başka sürülere tecavüz eder. Damızlık yerinde sarfedilmiş olmaz.

D) Bundan 30-40 yıl önce on koyuna bir koç katılırken, bugün 15 koyuna bir koç katılmaktadır.

E) Koçlar sürüye katılınca koyunlar boyanmış ve kınalanmış koçların etrafını çevirirler. Bu arada bazan koçlar arasında kıskançlıklar dahi görülür ve kuvvetli koçlar dövüşmeğe başlar.

F) Koç katımında koçların tuzu seyrek verilir. Çünkü tuz koçu çözer, yani koçun cinsî kabiliyetini süratleştirir. Bu gibi gayri tabii sürati çobanlar faydasız sayarlar. Koçlara tuz verildiği zamanlar derhal koçu sulamak lâzımdır. Bunun için koç katımından sürünün bir suya yakın olmasına dikkat olunur.

H) Koç katımı bir ay sürer. Katım bitince koçlar sürüde kalırlar. Eğer katım sırasında koçlar etten düşmüş iseler (zayıflamış olurlarsa) koç eve getirilerek özel bir bakıma tâbi tutulur ve beslenir.

K) Bazan kuvvetli kuzuların da koç gibi aşdıkları ve faydalı oldukları görülür.

Koyunlarda doğum:

1 — Gebe kalan koyunlar müsait ve arızasız yerlerde otlatılır. Koyunların gebeliğine "alınma" denir.

2 — Alınma müddeti "beş ay on gün"dür.

3 — Koç katımından önce koyunun biri erkek kuzulardan biriyle veya herhangi bir koçla çiftleşir ve alınrsa bu koyunlar zemheride kuzular. Buna halk "kaçıntı" adını vermiştir. Kaçıntı kuzular makbul sayılmazlar. Zira bakımsız kalır ve zayıf yetişirler. Bu iş te çobanın maharet ve özel gayretine göre değişir.

4 — Bu muhitte normal kuzular kasımdan yirmi gün önce alınmış olduklarına göre mayısın ilk haftalarında kuzular doğmuş olur. Bazan geç alınmış koyunların kuzuları geç doğar. Bunlar makbul sayılmaz. Bu gibi kuzulara "pişik" denir. Ve damızlık şöyle dursun, hattâ kasaplık olmasına bile imkân verilmez. Çobanlar bu kuzuları ekseriya ziyaretlere kurban ederler.

Hayvan ve koyun bakımı:

1 — Yatı tuzu, ağustos ortalarında sürüye yalıtılan tuza, "yatı tuzu" denir. Bu tuz akşam

verilir ve sürü sabahleyin suya indirilir. Bu usul böylece bir ay kadar sürer.

2 — Kös koyunu; çoban bir sene evvel koyunlardan bir tanesini "kös" sözünü anlamağa alıştırrır. Bu koyun sürüyü yatağına götürmek için sürüye kılavuzluk eder. Çoban öğleye doğru (kös) diye bağırınca kös koyunu sürünün başına geçer ve koyunları doğruca "eğreğe" (koyunların gündüz yattıkları yere) götürür ve vazifesi orada biter. Kösu olmayan davar sürüsü ne kadar sürülse sıcakta eğreği bulamaz ve gidemez. Küme koyunu (sürünün bir adı kümedir) ancak, çobanın alıştırdığı kösler yürütür. Kösunü iyi alıştırmış olan çoban rahat eder.

3 — El koyunu; çobanlar kuzuluğundan itibaren bir koyunu daha alıştırmaya mecburdurlar. Bunlara "el" koyunu denir. Çobanlar bu koyunları ekmek, taze ot, üzüm gibi şeylerle besleyerek kendilerine alıştırrırlar. Bu alışık koyunlar çobanın yanından hiç ayrılmazlar. Bunun için çoban sürünün başına gelince el koyunları onu takibederler ve küme kolayca istikamet'ni tutar. El koyunu olmasa kümeyi bol otlu yerlere götürmek pek güç olur. Çobanlar gece veya gündüz uyuyacakları zaman el koyunlarından bir tanesini ayağına veya koluna bağlar, bu bağın adı "bağırıcık"dir. Koyun dinlendikten sonra söker. (Koyunun uyanıp derhal otlamağa başlamasına koyun sökdü) derler. Bu sırada çobana bağlı olan el koyunu başını çeker ve çobanı uyukudan uyandırır. Sürüye kurt veya herhangi bir hırsız geldiği zamanlarda da el koyunu çobanı derhal uyandırır. Burada Veli dayı elli yıl evvel kös koyunu yer'ne keçi tekesi kullanılmasının âdet olduğunu ve bu tekelerin karalı beyazlı olmalarının şart bulunduğunu ilâve etti.

Çoban köpekleri:

1 — İyi köpekler küme (sürü) yayılırken kurtların kümeye saldırabilecek yerleri daima göz önünde bulundurulur.

2 — Gece çoban yatarken koyun yalnız başına sökerse ve çoban uyanamazsa çoban köpekleri, koyunu çoban gibi takibederek korurlar ve koyun kümesine âdeta çobanlık ederler.

3 — Çobanlar köpeklerinin havlamalarından neye havladıklarını anlarlar.

A) İnsana havlayan köpekler sık sık ve sert bağırırlar ve muttasıl hareket ederler.

B) Kurt ve köpeğe havlayan çoban köpekleri gayet ahaste havlarlar ve düşmanlarının yanlarına sokulabilmeleri için âdeta zayıf ve korkaklık rolü gösterirler.

4 — Köpeklerin bakımında intizam lâzımdır. Köpek yalları (yemekleri) tam vaktinde verilmelidir. Köpek dövülüp yıldırılmamalıdır.

Kırkım ve koyun yaşları:

1 — Emirdağ Türkmenleri Çukurovada olduğu gibi eskiden yaz (ilk bahar), güz (son bahar) aylarında koyunların erkek ve kısırlarını kırkarlarmış. Fakat bugünlerde güz kırkımı kalkmıştır. Şimdi bu muhit yalnız koyunlardan yapıtı kırkıyor.

A) Baharda kırkılan hayvanların mahsuune "yapağı" denir.

B) Güzün kırkılan hayvanların mahsulüne "yün" denir.

C) Yozlar (satılık davar) satılacağı zamanlarda da kırkılır, yoz kelimesine saplık mallar dahi denir.

2 — Koyunların yaşlarına göre aldıkları adlar şunlardır:

A) Yeni doğmuş kuzulara "kancık, erkek kuzu", geç doğmuş erkek, kancık kuzulara ise "emlik" denir.

B) Altı aylık erkek ve dişi kuzulara "toklu" denir.

C) Bir yaşına girmiş erkek ve dişi hayvana "şişek" denir.

D) İki yaşına girmiş erkek koyuna "öveç" denir.

E) Üç yaşına girmiş erkek koyuna "palta" ve burulmuş (hadım) olmayanına koç denir.

F) Dişi koyunların adları yalnız koyundur. Bu koyunlar altı yaşından sonra doğurmadıkları için kısırda birlikte "yoza" ayrılarak satılır.

Süt ve ağartı:

1 — Sütten yapılan yiyeceklerin genel adı "ağartı" dır.

2 — Ağartının ilki süttür. Süt sağımı öğle üzeri yapılır. Sağımdan sonra kuzular emişmeye bırakılır. (Gün dönümüne kadar) kuzular yatışı namazına kadar analariyle beraber kalır.

3 — Gün dönümünden sonra (22 haziran) kuzular akşam ezanından evvel emişmeden ayrılarak koyunlar yaylıma çıkar. Kuzu çobanları da kuzuları ayrı yerlerde yayarlar.

4 — Sütten yapılan ağartıların başı yağdır. Emirdağ Türkmenleri hergün süttün yoğurt yaparlar, ve bu yoğurtları tuzlayarak biriktirirler. Güze kadar bu şekilde külliyetli yoğurt biriktirdikten sonra güz (son bahar) mevsiminde bütün birikmiş yoğurtlar çatma tuluklarda ve makine ile döğülerek yağ istihsal olunur. Bunların içinde teşlerde (büyük leğen) yumruk ile yayılan yağlar dahi vardır. (**). Ağartılar arasında yağdan mada peynir, kurut, (keş) ak katık, çökelek, ekşi gibi gıdalar meşhurdur.

Peyniri daima kuzu sarkanağından yapmak

(**) *Bakınız, Ülkü Sayı da (Anadoluda yağcılık) Ali Rıza Yalğın.*

iyidir derler. Koyunun sarkanağına "kursak" denir. Sarkanağın içinde pıhtılaşmış süttün meydana gelen maddeye "nertik" adı verilmiştir.

Kurut: Süzölmüş ve tuzlanmış yoğurdu elle top top ettikten sonra güneşe koyup iyice kuruturlar. Ve bu kurumuş yoğurda "kurut" derler. Bunun genel adı keşdir. Kurut kışın yenir.

Ak katık: Yoğurdun (taze yoğurt) genel adına "ak katık" denir.

5 — Peynir mayası: Mertik ile üzüm ve incir kurusu iyice ezildikten sonra bir macun meydana gelir ve bu macun süde katılırsa süt uyunur ve peynir olur. Macunun adına (maya ile damızlık) denir.

6 — Buralarda peyniri sıcak suya atmak suretiyle peynirden de yağ almak âdeti vardır. Buna "peynir yağı" denir.

7 — Yağ çıkarıldıktan sonra hafif tuzlatılarak karınlara (ışgembelere) basılır. Peynirler ise tuluklarda (keçi derisi) saklanır.

Davar hastalıkları:

1 — Gene: İki türlü gene vardır. Biri kör gene, öbürü ise koyun genesi adını taşır. Koyun genesi toklulara daha çok üşer. Bu genenin üşmesine sebep ikidir. Biri hayvan yataklarının pisliği, diğeri de hayvanların yavşan (bir nevi ot) otlamış olmalarıdır. Koyunların birinin bu geneye tutulması üzerine çoban derhal mal sahibine haber verir. Mal sahibi hemen tedavi işine başlar. Tedavi çareleri maddî ve mânevi olmak üzere ikidir.

A) Köyde yardımcıları bularak koyunların birer birer kenelerini toplatıp keneleri öldürmek, buna "kene bitlenmesi" denir.

B) İkincisi mânevi olan bir tedavidir. Bir tedavidir. Bir çobanın erkek çocuğu doğarken bir koyun kenesi bulunur, ve bu kene yeni doğan çocuğun ağzında kırılır, çocuğa yalıtılırsa bu çocuk "keneci ocağı" olur. Böylece büyümüş çocuklar (keneciler) koyunlara kene düştüğü zaman kümelere davet olunurlar. Keneci ağzına su alarak koyunlara birer birer bu suyu püskürtürse 24 saat içinde sürüde kene kalmaz itikadî folklor halinde yaşamaktadır. 50 sene çobanlık yapmış ve şimdi iki sürü sahibi olan Bayat köylü Veli dayı bunun kati bir tedavi olduğunu ısrarla anlatmıştır. Diğer davar hastalıkları sırasıyla şunlardır:

2 — Kelebek: Koyunun boğazı şişer ve öksürür. Tedavisi: Kara ağaç kökünü kaynatılarak koyuna suyunu içirmekten ibarettir. (Bu arada hastaya taze ot verilmez).

3 — Kıl kurdu: Bir nevi koyun "tenya" sıdır. Koyunların durgun su içmeleri ile hastalık başlar. Tedavisi, koyunun ağzına pekmez akıtmak ile dir.

4 — Ağırma: Koyunlar fazla sıcak yerlerde otlatılırsa bu hastalık peyda olur. Tedavisi. Koyunların karnına ve kuyrukları altına sulu çamur sürmek, ısladılmış söğüt dallarını sarmaktan ibarettir.

5 — Çiçek: Bulaşıcı hastalıktır. Çoban dikkat etmez koyunu hastalıklı bir koyun yatağına uğratar ve yatırırsa çiçek bulaşır ve Allah korusun bütün sürü kırılır. Tedavisi aşısıdır. Çiçek aşısı şöyle yapılır. Hastalığa tutulmuş bir koyunun çibanlarından birkaç tanesi sıkılarak cerahatleri bir fincana toplanır ve bu cerahat, kaba bir kuyu suyu ile sulandıktan sonra iğneye geçirilmiş bir ipliğin bu cerahat ile bulaştırılması lâzımdır. İplik iyice bulaşdıktan sonra ise hasta olan ve olmayan bütün koyunların bu iğne ile kulakları veyahut kuyruklarının altları delinir. (Deri ile et arası) Bu delikten iplik geçirilir, koyunlar aşılanmış olur. Hastalık yeni ise hasta koyunlar dahi bu suretle kurtulmuş olur. Bu aşı ameliyesi gayet eski ve ananevidir.

6 — Keçebaş: Bulaşıcı bir hastalıktır. Hayvanlar başlarını yere dikerler ve başlarının süratle şiştiği görülür. Hastalık deniz kenarlarından gelen hayvanlardan bulaşır, tedavisi yoktur.

7 — Bozca: Bu hastalığa "yel" dahi denir. Hastalık koyunun memesine vurusu südünü dahi keser, gözüne vurusu gözünü kör eder, kafasına vurursa koyunu deli eder. Ciğerlerine vurursa öldürür denmektedir. Bu hastalığa tutulmuş hayvanın bağırsakları kızarır. Ciğere tesadüf ederse iki üç saatte ölür. Hastalık yağmurların çokluğu ve ot bolluğu yıllarında daha çok görülür. Tedavisi yok gibidir. Ancak Sakarya kenarlarında ve Mihalicik taraflarında yetişen "çöpleme" adında bir ot vardır (çalı cinsinden) bu otun tadı gayet acıdır. İğne gibi dikenleri vardır, otun rengi gayet karadır. Bu diken ile hayvanın kulağı delinirse, kulak şişer yara cerahatlanır ve sarı bir su yapar. Bundan sonra yara kendi kendine sönmüce hayvan hastalıktan kurtulur. Çobanlar bu ottan bir miktarını kulübelerinde bulduruurlarsa iyi ederler.

8 — Dalak: Koyunun dalağı şişer, bu hastalık öldürür. Çok su içme ve su kenarlarındaki muzir otları yeme suretiyle hastalık peyda olur. Tedavisi: Vakit geçmeden sürüyü sabaha karışı karınlarını örtecek derecede derince bir suya sokarak banyo ettirmek tedavi çaresidir. Türkmenlerde irsi koyun hastalıklarına "süreği" denmektedir.

Keçi adları:

1) Yeni doğan keçi yavrusuna oğlak, 2) Altı aylığına çepiş, 3) Bir yaşına basmış olanın kancık keçiye: ham gezen, 4) Bir yaşına basmış olanın erkek keçiye: Kılıkesik, 5) İki yaşında erkek

keçiye: seyis, (dişiler ad almaz) 6) Yaşlı erkek keçilere "erkeç" 7) Burulmamış damızlık erkek keçilere "teke", 8) Burulmuş (hadım edilmiş) koç veya erkeçlere "burgaç" ve bunları hadım eden adamlara burgaççı denir.

BURGAÇÇILIK

Emirdağ Türkmenleri arasında hadım etme usulleri ikidir. "Burma, döğme" adlarını alan bu ameliyatın birincisi şöyle yapılır.

Burma: Arka üzeri veyahut yan yatırılmış hayvanın hüsyesi avuç içine alınır ve içinde yumurtalar yavaş yavaş hayvanın kasığının içine yerleştirilir. Bundan sonra baştan yumurtalardan bir tanesi torbanın içine getirilir ve parmak uçlarıyla içten içe yumurtanın bağ yeri burulur. Sonra diğer yumurta dışarı alınarak aynı usul ile burulduktan sonra her iki yumurta tekrar kasığının içine tepilir. Ve hemen boş kalan torbanın bağ yeri bir iple sıkıca bağlanır. Yumurtalar içerde kalır, üç gün sonra ip çözümlür ve ipin yerine katran sürülür. Yumurtalar içerde kalır ve bir daha torbaya inmez ise "burgaççı" vazifesini tamamlamış olur. Kart hayvanlarda burma işi parmaktan ziyade kerpetenle yapılır.

Döğme: Evvelâ odundan yapılmış "kıştırır" adını taşıyan alet alınır. Yumurta bağları bu kıştırır ile sıkıştırılır. Bundan sonra kıştırırın üzerine bir keser veya çekiç ile (lâzım olduğu derecede) vurulur. Buna döğme denir. Bu ameliyatı yapacak adamın çok usta bir döğmeci olması lâzımdır. Çünkü çekiç darbesinden sonra yumurta bağlarından biri koparsa hayvan "guldur" olur. (guldur fitik olmak demektir). Burada torbayı yarmak ve yumurtaları çıkarıp atmak ve bağ yerlerine katran sürmek lâzımdır. Buna muvaffak olunamazsa hayvan derhal ölür.

Emirdağ Türkmenleri arasında bugün günde yüz koç döğüp buran usta burgaççı ve döğmeci bulunmaktadır.

İNANÇLAR

1 — Kertenkeleler koyunun südünü emermiş. Halkta böylece südünü kertenkelenin emmesine müsaade eden koyunların yavruları sürüye kurt getireceği inancı vardır.

2 — Bir çoban kendi sürüsündeki koyunları ağız ile emerse hırsız sayılır ve o sürüde uğur kalmaz inancı vardır.

3 — Afyonun Hayran Veli civarında bir türbedar vardır. Buna davar sahipleri "Kara baba" derler. Sürüde dalak hastalığı zuhur ederse sürü bu ziyarete getirilir ve türbenin etrafı hayvanlara ziyaret ettirilir. Kurbanlar kesilir.

Çoban elindeki değneği türbeye hediye eder. Dalak hastalığında bu konuya inanç vardır.

4 — Başkasına ait bir sürüden çalınmış bir koyunu sürüsüne katıştıran çobanlar hain sayılır. Çünkü hırsızlık mal o sürüye kurtu getirir inancı vardır.

5 — Namuslu çobanların ererek evliya olduklarına inanç vardır.

6 — Koyuna yüce dağlar uğurludur. Yağmur bereketi bile önce yüce dağlara düşer. Bu dağları gezmeğe üşenen çobanların harap olacağına inanç vardır.

7 — Emirdağ Türkmenleri zemherinin yirmi yedisinde (şubat) 'kuzunun yüzü yetti" diye çobanlara börek, helva gibi hediyeler gönderilmesinin çok uğurlu olduğuna inanırlar.

8 — Zemherinin yirmi yedinci günü ve akşamı çobanlar derilere bürünüp kendilerini maskelerler. Ve ellerindeki bir torba gül ile köyle gelerek kapı kapı gezerler ve her kapıya gül serperler. Bu işin hayvan hastalıklarına iyi olacağına inanç vardır.

9 — Çobanlar zemherinin yirmi yedinci gecesi deve oyunu da oynarlar. (Bu oyun hakkındaki malûmat (XIII) üncü bölümde eğlenceler bahsinde görülecektir.

10 — Çobanlar civarda yavrulmuş bir kurt yuvasına rastlarsa kurtun yavrularının gözlemini oyarlar ve kıçlarını iplikle dikerler, yavrular bağırışmağa başlar. Dişi kurt yuvasına dönünce müthiş gürültü ile yavrularını oradan kaçıрмаğa çalışır. Ve bir daha o semte gelmeğe tövbe eder, âdet ve inancı vardır.

Kelimeler:

1) Turluk: Çobanlar için yapılan kulübe-lerin adıdır. Ağıllar ve turlukların yüzü kuzeye doğru olur.

2) Berdi: Çobanların ağıl ve kulübelerindeki hasır örgülü küçük kuzulukların adıdır.

3) Çelke: Ağaclar ile çevrilmiş ağıllara verilmiş addır.

4) Harın: Taşla çevrilmiş ağılların adıdır.

5) Citen: Çalılardan veya sazlardan yapılmış ağılların adıdır.

6) Dağlavuç: Demir damgaların adıdır.

7) Örök: Hayvanları bağlamağa mahsus ipin adıdır.

8) Süreği: İrsî hayvan hastalıklarının adı.

Enler, imler, damgalar:

1) Emirdağ Türkmenleri arasında "en" yapma âdetleri vardır. Bunlar koyunların kulaklarını bıçakla delmek ve çentmekle yapılır. Herkesin eni ayrı ayrıdır.

2) Karabağlı oymağı arasında "damga" âdeti hâlâ vardır. Bu damgalar demirden olup ateşte kızdırıldıktan sonra koyunun şakağına vuru-

lur. Karabağlı obalarından Payamlı (Bademli) köyünde bulduğumuz damgalar (Bak. resim): Bademlide (Abdurrahman Altun) un dağlavuçu Bademlide (Kurban Alinin) dağlavuçu.

3 — Burada bilhassa bütün Emirdağ Türkmenleri arasında "im"de vardır. İmler, kilimlerde ve ev eşyalarındaki damga veyahut markalardır. Çukurova'da "im" adını alan bu işaretlere Emirdağ Türkmenleri "imlik" diyorlar. Bu iki kelime aynıdır.

4 — Emirdağ Türkmenleri arasında ev eşyaları kilim motifleri arasında rasladığımız bu "imler" toplu yaşayış bahsinde incelenecektir.

5 — Mezar taşlarında raslanılan damgalar ise ölüm bahsinde görülecektir. Bunun için hayvan damgaları konusuna son veriyoruz.

KOYUNCULUK

Emirdağ Türkmenleri arasında koyunculuk ananevi bir çalışma eseridir. Burada ötedenberi hayvan bakımı çiftçiliğe tercih edilmiştir. Buna bir delil de şu tekerlemedir:

*Ekme bağ, bağlanırsın,
Ekme ekin, eğlenirsin,
Çek deveyi, gütt koyunu,
Bir gün sen de beğenirsin.*

Fakat bugün vaziyet böyle değildir. Hayvan bakımı ile beraber çiftçilik de ileri gitmiş bir haldedir. Kazanın koyun miktarı:

Seneler	Koyun miktarı
1943	161 913
1944	173 578
1945	140 460
1946	22 900
1947	97 031

1946 ve 1947 senelerinde hayvan miktarının az oluşu o yılların şiddetli kış olmasından ileri gelmiştir. Bu ihşai malûmat ağnam vergisi kayıtlarına göre tesbit edilmiştir.

ATCILIK

At ve atcılık:

1 — Tay yetiştirme: İki türlü tay yetiştirilir. Birisi "asıyıklı". Bunlar, başlı başına yaşayna beygir sürüleri içinde buluna erkek atlardır. Döl alınmak suretiyle yetişen taylardır. Yılgıda erkek hayvan yani aygır yoksa hariçten kısraklara aygır bulunarak at sürüsüne katmak âdetidir. Vahşi halde kalan kısrak koşmada, atlamada, kendisini çok esirgediği gibi, vahşi hayvanlardan korunmasını da bilir. Tayının sakat olmaması için diğer yılgı beygirlerden yardım görür. Kunladığı

tainı ayaklandırıcaya kadar yavrusunun üzerinden ayrılmaz. Tainı göğsü arasında korur. Yavrusunu da kendisi gibi vahşi yetiştirir. Erkek at bu gibi kısırakları harici tesirden dahi korur. Ayyır yoksa kendileri sırt sırta vermek suretiyle ağızlarıyla birbirlerini korurlar.

2 — Ehli kısma gelince bunlara *evcil* kısrağ denir. At sahibi tarafından veya yayıldığı yerlerde "sıfat" olur. Yalnız elden ayyır çekildi ise sıfatın daha faydalı olması için kuyruğunu ipe boğup tohumu akıtmamak lâzımdır. Bunun için sağrıya su dökmek suretiyle kısrağı sıkıştırmak gibi tedbirler de alınır. Bunlar mahallî tedbirlerdir. Tay ilk doğduğunda dili üzerinde solucan şeklindeki et parçası taya yutturulmadan alınır, tayın sürat ve tahammülü artacağı inanılır. Buna "*tay çapası*" denir.

Tay meydana gelince ağız tâbir edilen koyu sütü içirmek lâzımdır. Aynı zamanda tayı anasından ayırıp eve bırakmak doğrudur. Kısrağ yorgun iken taya süt vermek tayı yakar. Eğer yorgun ise kısrağın memesini soğuk su ile yıkıdıktan sonra tayı emdirmek doğru olur. Erkek taylara "*tay*" dişi taylara ise "*güre*" denir. Tay altı ayı geçtikten sonra süttten kesilip kuru çayır otu ve yulafı beslemek lâzımdır. Arpa, tayı yakar. Vahşi taylar kendiliklerinden kuru otu yediklerinden kemikleri daha çok büyümektedir.

3 — Binmeğe alıştıırma: Vahşi taylar hiç ip bilmedikleri ve insana alışık olmadıkları için bunları önce tutmak ve ele alıştıırma keyfiyeti mühimdir. Vahşi taylar birkaç suretle tutulur. Bir kement atma yani ipi boğazına geçirip boğma ve yere yıkmak suretiyle tutulur. Diğeri ise tuzak yani ağla tutmaktır. İp genişçe yere serilir. Yılık bunun üzerine sürülür, ayağı serilmiş ipe geçen tay, ipin ucunu iki taraflı çekince ayağı ip içinde kalır, makûs tarafını dolaştıırma suretiyle hayvan yıkılır ve başına yular takılır. Bu işlerde çenesi kırılan ve ölen taylar dahi bulunur. Bir de "at düşeği" vardır. Bir tarafı kaya, diğeri tarafı dere olan yerlere yılık sürülme suretiyle yine iplerle tutulur. Vahşi hayvanın başına ip geçirildikten sonra insana alıştıırılmak için tuz yalıtılır, ot verilir. Birkaç gün sonra, yedekte çekilir ve gezdirilir, sonra üzerine içine toprak doldurulmuş heybe konur veyahut bir daire çevresi başında bağı uzun ipe döndürülür, yorulduktan sonra kulaklarından birkaç kişi tutarak üzerine birisi bindirilir ve yedekte gezdirilir. Ehliler ise insana alışık olduğundan kendiliklerinden kolaylıkla binete öğretilirler.

Birkaç gün yardımla alıştıırılır ve başlık takıldıktan sonra kaltak vurulabilir.

4 — Katlak birkaç çeşittir. Palan tâbir edi-

len keçe ve berdiden yapılan, Osmanlı eğeri denilen eski kaltak, Arap eğeri, Rusçuk ve Çerkes takımlarıdır. Rusçukla çerkezin eğeri kaşları yüksek ve ara yastığı vardır. Arap ve Osmanlı eğerlerinde yalnız bir ön tarafta eğeri kaşları vardır.

5 — Binicilik: Atın hangi tarafından binilip hangi tarafından inileceği esastır. Binerken hayvana eziyet etmemek ve hayvan tehlike arzettiği zaman kendini koruyabilmek icabeder. Binerken arzolacak tehlikeler, hayvanı yıkmak, çifte atmak, (ayak) üzengiden kurtulmak ve kurtulmamak, şahlanması gibi durumlardır. Hayvanı idare eden başlık veya gemin de atın ağzını acıtmaması, atı yıldırması veyahut başı sertse onu durdurabilecek şekilde olması binicinin bunları hayvanın durumuna göre ayarlaması icabeder. Hayvana binildikten sonra dizgini tutmak, bel kolanını iyi idare etmek, koşturduğunda hayvanı tehlikelerden kollamak *yetiğe* saldırmamak "yatımını" yarmamak gibi arızalardan korunması icabeder. Hayvandan indikten sonra gemi ile durdurmak ve teri kuruyuncaya kadar gezdirmek hayvanı hastalıktan koruyan önemli tedbirlerdendir. Hayvan hastalıkları başlıca terli iken su vermek ve yem yedikten sonra sulamaktan ve üşütmeden meydana gelir. Başlıcaları: Sancılanma (Su ve saman sancıları), Kızıkurt, Fındıklama, maya değıştirme, çılgam, tuzlu balgam, sakağı, mangafa, soluğan gibi hastalıklardır. Bunlar için mahallî tedbirler (dağ) denilen yakmalar, katran, saman, yoğurt, pişmiş kabak lapası gib şeylerdir. Koşturmaya alıştıırma için *geme* afyon sakızı bağlayıp tedrici onu emdirmek, bağırsakları kızdırmak için kükürt hapi ile soda içirmek, konyakla soda içirmek gibi iptidai tedbirler alınmaktadır.

6 — Atı cirit oyununa alıştıırma: Binici ilk önce atını giderken seriğ çevirmeğe alıştıırır. Sabit bir hedefe yaklaşırken elinde bulunan değneğini atıp geri kaçmağa alıştıırır. Böyle ekserize alışan at binicinin elinden değnek çıkınca hemen geri döner. Bu iş, bir taşı hedef yapmak suretiyle alıştıırılır. Hayvanın dönmesi ağzında bulunan gem ve binicinin oyluk tesiri ile meydana gelir. Ciride gelince, 10-15 atlı ikiye bölünerek kapma oyunu gibi karşı karşıya dururlar, aralarındaki mesafe en aşağı 50 yahut 100 metre olur (sahanın da düz olması faydalıdır). Bir atlı mukabil tarafa varır ve değnek atacağı zaman haber verir "Ağzını çevir" tâbirini kullanır, değneği atar. Atılan cirdi yakalamak veyahut elindeki değnekle defetmek, değneği ata dahi vurdurmak çok ayıptır. Değnek elden çıkınca mukabil taraftan birisi onun arkasından atını koşturur ve sahanın yarısına varınca o da değneğini atar, geri döner. Davulcular değnek vurduğunda (*hata*) diye zurna ile bağırtı yaparlar.

Usulsüz değnek atan alaydan çıkartılır. Bir adam iki defa cırtı atamaz vebir atlıya karşıda iki atlı çıkıp hasımlarını araya alamazlar. (Çöven) denilen ucu yuvarlak bir halka ile yerdeki değeneği alır. Attan inmeden eğilip alan da mevcuttur. Değnek atıldığında kendini koruma işi atını yana döndürmek suretiyle sağlanır, buna (eğer boşaltma) denir. Bunu iyi cırtıcılar yapabilirler.

6 — At koşuları iki kısımdır: Sürat ve tahammül. Bazı hayvanlar çevik olup çıkışları hermidir ve o sürattan bilistifade kısa mesafede varacağı yere çabuk varır. Diğer birisi ise tahammül konusudur. Bunda da ciğerleri kuvvetli, göğüsü geniş ve burun delikleri içinde bulunan bir kuş gözü kadar deliğin çift olmasından hayvanın tahammülü çok olur.

Koşu için idman yapmak: Hayvana iyi bakıldıktan sonra muayyen zamanlarda muayyen mesafelerde koşturmak, fazla gezdirmek, yağın eritmek, gıdası kuvvetli olmak şartıyla çeşitli yem vermek ve samanı az yedirmek, hayvanı ahırda bağlamamak gibi tedbirlerle idman aldırılır. Yağlı hayvanın amudi fıkarisi yumurta sarısiyle oğulmakla yığı eritilir. Ata, elma yedirmek, soğan koklatmak gibi şeyler idmanı bozar. Bir de acele idman vardır ki, hayvana yalnız yem verildikten sonra ayağına *nelbenk* denilen bir ip veya zincir vurulur, hayvanın gemi başına takılır, eğer takımıyle *kaytarılır*, sargısına bir helke su dökülüp sabah erken bırakılır, üşüyen hayvan döne döne gemini *gever* ve kendi kendine idmanı yapmış olur.

7 — Hayvanlarda bulunan nişanlardan faydalıları ve zararlıları:

Dört ayağında seki bulunursa atın kıymeti düşer. Bacak aralarındaki nakış, aşık kemiklerinin küçük ve mafsaldan uzun olması koşması bakımından iyi görülmektedir. Ağzının uçlarının sivriligi irkına göre bir ayağındaki seki, iki ayağındaki seki, üç ayağında seki ata kıymet verir.

Alın ortasındaki geniş ve müselles şeklindeki işaret, *kartopu*, boyundaki selvi işareti, kulak küçük olması, su içerken manda gibi değil, her yudumda etrafına bakması, egeri gemi vurulurken etrafına bakması iyi huylardandır.

Kötü işaretler:

Ağzında bulunan beyazlık alt dudağa inerse *kilit*, üst damağı kara olursa "*kara damak*", boynu altında burgunun bulunması ve arka oylukta burgu işareti olması *puşt* nişanı tâbir edilir. Buna (kabirimevt) de denir. Arka ayağıyle kasıkta bulunur. Arka sol, ön sağ ayaklarındaki seki çapraz olursa dahi iyi sayılmaz.

AT VE KADIN

*Ata binince yürümezse at,
Yumuş buyurunca tutmazsa evlât,
Eve girince gülmezse avrat,
Burada eğlenmez devlet.*

*Ata binince yürürse at,
Yumuş vermeden tutarsa evlât,
Eve gelince gülerse avrat,
Oradan gitmez devlet.*

Emirdağ gezici bağöğretmeni
Çoğu köyü Hakkı Bozkaya

AĞIL, ÇİT, HAVLU, EĞREK

Ağıl: Koyun, keçi, sığır, hergele, deve gibi alışkın hayvanlara hazırlanan yerlere köylerde ağıl derler. Bazı köylerde evin, tarlanın veya hutta bahçenin etrafına çevrilen hendek, çit duvarlara da ağıl adı verilmektedir. Bu işin ismine (ağıl çevirme)denir. Ağıllar ekseriya köyün şark veyahut cenubî şarkisine yapılır. Köylerimizde evler dar ve dam bulunduğu için bunu bütün köylü müstereken: hendek açmak, çitle örmek suretiyle hazırlarlar. Cenupta esas rüzgârların en kıymetlisi garbi adındaki garp rüzgârları olduğu için bu gibi umumî hayvan yatakları köyün garbinda bulunur.

Görenek: Halk bunu bilerek yapmaz, yalnız görenek olduğu ve öğrendiği ve daha bilmem ne tesirler dolayısıyla daima ağılları köyün garbinde hazırlar.

Sığır ağıllarında sığırtmac, koyun ağıllarında çoban köyün vaziyetine ve ağılın şekli ile köy civarında canavarların bulunup bulunmaması gibi bazı sebepleri ile geceleri hayvanlarının başında bulunur. Çobanın geceleri kalacağı ağıllar oldukça mühim bir ihtimam ile inşa olunur. Gerek ağıl ve gerekse çoban evinin yerini intihap etmek köyün tecrübeli ve usta ihtiyarlarına düşen vazifelerdendir. Bu yerin tayin işi için köyde usta bulunmazsa civar ökylerden sağlık almak adettir. Ağıl yeri intihap olunurken en çok nazari dikkate alınan mesele arazinin hafif meyilli olmasıdır. Çünkü meyilli olmayan ağıllar da yağmur suları birikir. Pislik akıp gitmez, bu yüzden hayvanlar hastalanır. Bazı köylerde yani ekin işi serbes olan yerlerde ağıl yapmağa lüzum görülmez. Her sabah ve akşam köyün ağıl içindeki hayvanları gelin ve kızlar tarafından sağılır ve ondan sonra çoban marifetiyle sayılar tekmiil verilir.

Hayvanı dağda kalmış erkekler hayvanlarını aramağa çıkar. Kadınlar ise *kurt ağzı bağlarlar*. Kurt ağzı bağlayacak kadın köyün akıllısına yahut hocasına bir çakı getirir. Hoca bu

açık gözlü çakıyı üç defa kapar ve kurdun ağız kapanması için dualar eder. Bu âdet umum dağ köylerinde vardır. Halk arasında ağıl hakkında söylenen birkaç söz daha naklediyorum:

1 — Çobanı öz olanın ağılında gövdeyi süit götürür.

2 — Havlamasını bilmeyen it, ağıla kurt getirir.

3 — Ağılı koyun yapar," bu hayvanların sevk tabiisine göre yapılmış ağıllar için söylenir. Bazı köylerde ve obalarda her hayvan sahibi ağıl yapar. Böyle ağıllarda mutlaka çoban bulunur. Ve her sabah bu çobana ekmek ve azık gönderilir.

4 — Çobanına iyi bakanın ağılına süt yağar.

5 — "Ağaya sormuşlar çobanın kim, davasını göstermiş, çobana sormuşlar ağa kim, dağarcığını göstermiş". Çobana iyi bakmak ve kalbini kırmamak köylüler arasında itikad halindedir.

— "Davarı kurt yemez çoban yer". Bu da çobanın dikkatli olması için söylenmiş sözlere dendir. Ağıllarda aranan vasıflardan en birincisi ağılın havadar olması, yağmurlu zamanlarda hayvanların barınacağı örtülü yerler bulunması, akıntılı olması ve içinde pisliğin birikmemesidir. Ağıllar köy civarında olmakla beraber dağ başlarında da olur. Ve bilhassa davar ağılları için bu şerait daha elvenişlidir. Dağlarda yapılan ağıllar hemen umumiyetle çalı çırpı ile örtülüdür. Bu ağıllara yapılaş tarzına göre (*çit ağıl*) denir.

YÖRÜKLER ARASINDA

Keçi:

Bir aylığa kadar (Körpe), bir aylıktan bir yaşına kadar olana (Oğlak), iki yaşına kadar erkeğine (Çebic) dişisine (Yaymış), iki yaşında erkeğine (Seyis), dişisine (Keçi), dört yaşından sonra erkeğine (Kart), dişisine yine keçi, Oğlakları koydukları üstü kapalı ağıllara (*Kuyruk*) denir. Keçilerin sütünden, yoğurt, peynir, yağ, çökelek yapılır. Keçilerin etinden, kılından, derisinden, gübresinden istifade edilir. Keçilerin tohumluklarına (*Teke*) denir. Keçiler 1-2-3 kadar doğururlar. Buradaki keçilerin renkleri siyah, beyaz, sarı, göktür. Keçilerin boynuzlarından da istifade edilir.

Kışlada otlama usulu:

Gice yarısından (Saat üçten sonra) akşama kadar (Saat ondokuza kadar) koyunlar otlarlar. Koyun arada bir saat yatar. Çadırların yanına gelirler hemen yatarlar.

Ağustosun onbeşinde koç katımı yapılır. Kânunu sani onbeşinde kuzular kuzuluktan çıkarlar, otlarlar, yavaş yavaş alışır. Bundan sonra süt sağımı başlar. Koyunlar her gün öğle üzeri sağılırlar. (Bir defa). Kuzular anaları ile

emişirler. Mal sahipleri çoban ile birlikte kuzularını ayırırlar anaları otlamaya giderler. Kuzular bir saat kadar çadır yanında kalıp istirahat ederler. Bundan sonra bunlar da otlamaya çıkarlar. Çobanı ayırır. Koyun ve kuzu sürüsü akşamlayın çadırlar etrafına toplanırlar.

Kuzuluk:

• Kamış ve ot ile bir avlı (Çit) yapılıdır. Bunun üstü keçe veyahut ot ile örtülür. Havalar eyi ise yalnız kamıştan ve üstü açık olur. Bunun büyüklüğü ve küçüklüğü malın miktarına göre olur. Büyüyünce onlar da otlamaya çıkar (anaları gibi).

Yazın Bulgar dağına çıktıktan sonra hayvan otlama usulu:

Her gün saat on altı ve ertesi günü saat yediye kadar koyun kuzu ayrı ayrı otlarlar. Saat yedide oba içinde toplanarak istirahat ederler. Saat on altıya kadar koyunlar günde bir defa öğle üzeri sağılır. Yaylaya çıktıktan kırk gün sonra kuzular kırkılır ve süitten kesilirler. Yaylada emdikleri zaman sağdıktan sonra emerler. ikiden on altıya kadar beraber kalırlar. Bundan sonra kuzular ayrılıp ayrı ayrı otlamaya giderler. Süitten kesildikten sonra 25-30 gün kadar kuzu koyun başka başka yerlerde otlarlar. Fakat bundan sonra karışırlar. Bu zaman içinde kuzular analarını unuturlar ve emmezler. Bunu mütaakip süt biter, koyunlar sağılmaz. Altı ay öyle geçer. Ağustos onbeşten kânunu sani onbeşe kadar süt olmaz. Oymaklarda fakirlerin 25-50 koyunu olur. Orta hallilerin 300-1000 kadar, zenginlerin ki 500-1500 kadar olur.

Bir sürüde 500 koyun olursa bazen bir bazen iki çoban idare eder, ve her sürü ayrı ayrı otlar. Yatakları da ayırır. *Eşme - yatak*: bir sürü başka sürünün eşmesine yatırılmaz. Hastalıklardan korkulur. Bu yatak hastalıklarının adına (*Eskime*) denilir. Koyuna kışlalarda tuz verilmez. Fakat yaylalarda 500 koyuna haftada on iki kilo tuz verilir.

Koyunlar senede iki defa kırkılır. Yapağı ve yün alınır. *Yaz yünü* Birinci defa yapağı kırkımı nisan on beşinde kırkarlar. İkinci defa ağustos ahirinde kırkılır. Buna *güz yünü* denir. Nisan da kırkılana (*yapağ*), ağustosta kırkılana (*yün*) denilir.

Yapağ satışı verilir. Yün ufak tezgâhlarda ev eşyalarında kullanılır. *Yapağ* 45-50 kuruş arasında satılır. Yapağın ucuz olduğu pisliğindedir. Analarından ayrılan kuzular 100-150 kuruş arasında satılmaktadır (1935).

Koyunlar yazın yaylada kırkılmadan evvel yıkanır. Göllerde sularda yıknar, sabun filân da kullanılmaz.

Yünden yapılan ev eşyaları:

Keçe, kilim, halı, namazlağ zili, cicim, çul, un çuvalı, ala çuval, elbise çuvalı, (Cenupta Türkmen oymakları kısım 4 s. 47, 51); Bozkurt (Halk bilgileri mecmuası, dört makale, Ali Rıza Yalgın).

Çobanın hayatı:

Çoban kışlada kepenek içinde sürünün arasında uyur. Ve sürü otlamaya çıkınca sabaha kadar uyumaz. Bu hareket sık sık mal sahibi tarafından teftiş edilir. Yazın da bütün gün uyur. Saat yediden on altıya kadar gece uyumaz.

İyi çoban!

- 1 — Koyunlara çok otlı yerler bulur.
- 2 — Koyunlara güzel seslendir. (iyi muamele yapar).
- 3 — Koyunları kendine alıştıtır.
- 4 — Yavru çıkarken Ebelik eder. Yavru küçük olduğu halde onları eliyle alır. (Emlik=Yavru).
- 5 — Çoban doğurmak üzere olan koyunları doğurtur ve emmesini bilmiyen yavru'lara anasının memesini almıya alıştıtır. Çünkü bir iki saatte buna muvaffak olmazsa yavru ölür.

Bunların aksi olursa çoban iyi değildir.

- 1 — Çoban koyunlarının otlanacağı sahayı evvelâ gözden geçirir ve her gün otun bol olduğu yeri düşünerek koyunları ona göre beslemeğe çalışır.
- 2 — Sabahleyin koyunu güneş doğarken kat'î bir surette doyurur. Buna (*sabah dayanağı*) denir. Bundan sonra koyun *Eşme*'sine (Yatağına) döner. Bu son doyurma işinde çoban ıslık ve kaval ile koyuna neşe ve iştah vermesini mutlâk blimelidir ki buna (Çobanın seslenmesi) denir.
- 3 — Çoban koyunları kendine alıştıtmak için tuz verir, ve sık sık koyunları sever, okşar ve onlara güzel kaval çalar. Koyun çobanı severse daima çobanın sesi etrafında bulunur ki çoban bundan çok istifade eder ve onları doyurduğu gibi kendi de yorulmaz.
- 4 — Koyunlar doğururken bir müşkülâta uğrarsa kuzunun başı çıktıktan sonra çoban kuzunun ensesine yapışır ve dikkatle kuzuyu anasının rahminden dışarı çıkarır. Eliyle ıslak olan kuzunun üzerindeki suyu sıyrır. (Bu hal ekseriya ilk dölünü doğuran koyunlarda olur. Birçok koyunlar çobanın yardımına muhtaç olmadan kendi kendine doğurur). Kuzuları emzirmeğe alıştırmak için kuzuyu on beş dakika anasının yalmasına terkeder. Kuzu ayağa kalkınca çoban anasının memesini kuzunun ağzına kor ve hafifçe koyunun memesini oğuşturarak kuzuya süt vermesini öğretir.

Çobanın mükâfat ve mesuliyeti:

- 1 — İyi çalışan çoban sene sonunda birkaç

lira fazla para alır ve ailesine yardım olunur. Ve çobanın daima beraber yaşaması için her türlü yardımlarda bulunurlar.

2 — Zarar ve ziyan yapan çobanlar (Bulgar dağında) mesul değildir. Fakat bu halde dikkatsizliği tahakkuk ederse yalnız bir ceza vardır. Oda koğmaktır. (Yerine başka çoban bulunur).

Bakışiler: 200 çadır olup şimdi 123 çadır iskândır. Fakat bunlar da yaylaya gelirler ve ziraat ile de çalışırlar. Tarsusun (Özel) köyünde iskân edilmişlerdir. Ali Rıza beyin malûmatına göre 110 çadırıdır. Bunların bir kısmı başka yere iskân edilmiştir.

Bakış aşiretinde deve beslenmesi:

Bu aşiret koyundan başka deve de besler. Deve aşiretin hayatında ilk mühim nakliye vasıtasıdır. Hareketleri zamanında evlerini (çadırlarını) ve başka eşyalarını deveye yüklerler. Yaylaya ve Şehire bu vasıta ile göçerler. Her bir ailenin az çok devesi vardır. Fakirlerde 1-3, ortalarda 4-5, zenginlerde 9-12 deve olur.

Yaz zamanı develeri çayırlarda dört beş çeşit nebatla beslenir. 1 — Çayır, 2 — Üçgül, 3 — Kurtlu diken, 4 — Kangal dikeni, 5 — Şalba, 6 — Daha bazı ufak otlar ile beslenir. Üç ay böyle devam eder.

Yaylada göç: Yaylada iki ay *Şalba*, *keven*, *sıyırma* ve sair yayla otları ile beslenir. İki ay arpa unundan top yapılır. Her akşam deveye üç dört top verilir. Bunun ile beraber arpa buğday samanı da verilir. Arpa unu (*) biraz da tuz ve çorak suyun üzerine atılır ve bu sudan günde iki defa içirilir. Bundan sonra tekrar kışlaya dönülür. Çukura inilir. Bir buçuk ay develer pamukları alınmış tarlada kalmış pamuk nebatatı ile beslenir. Üç buçuk ay kış günlerinde çorak otu ile beslenir. Bu suretle idare edilir.

HAYVAN BAKIMI

Seyid Ahmed'in bu rivayeti etnografya folk-lör bakımından bilhassa atçılık branşında fevkalâde ehemmiyetlidir. Aldığım notlarda az çok Köroğlu'nun tercümei hali de vardır. Mümkün olduğu kadar Seyid Ahmed'in ağzından çıkan hikâyeyi aynen naklediyorum:

— Köroğlu'nun babası Hafız Ali, memleketi Kermansah. Köroğlu'nun eski adı Bey Mustafaymış.

Kermansah'ta İmrehor Türkân bey varmış, Hafız Ali'yi yanına çağırtmış, ona konağında seyislik etmiş, iyi at seçmesini bilen Hafız Ali'ye

(*) (Bu arpa ununa, "zavar" adı verilir. Arpa ununu satana "zavarcı" denir).

bir gün, Türkân beyi: "Git pazardan bana bir kısrak al" der. Hafız Ali pazarda çelimsiz bir kısrak beğenir, ve on sarı altına satın alır. Bey bu kadar çok para ile ölü bir halde alınan kısrak görünce kızar, Hafız Ali'nin gözlerini mille çıkartır. Oğlu Bey Mustafa'yı babasının işine geçirir. Bey Mustafa'nın adı o günden itibaren "Köroğlu" kalır. Gel Köroğlu, git Köroğlu derken Türkân beyi bu oğlanı babasından iyibeğenir. Bir bayram günü oğlanı cıvık etmek ister, ona: "Oğlum ahıra gir, beğendiğin atı al, sana hediye ettim" der.

Oğlan, babasına danışır, babası ona: "Tay alacaksan bana kulak ver, dediklerimi dinle, sonra tayı seç", şimdi Köroğlu'nun babası çocuğuna at nasıl seçilir diye öğretiyor.

— Oğlum, seçeceğin tayın topuğunun kılları bir dikiş yüzüğüne girmeli, tayın kuyruğu kaytan gibi ince ve yumuşak olmalı, tayın gözleri fincan gibi büyük olmalı, tayın yalı (yelesi demektir) sağ yanına devrik olmalı, tayın alnında sadakat nişanı bulunmalı, (sadakat nişanı atın alnında kılları bukile olarak bir hilâl şekli almazdır). Tayın dalının selvisi tayın omuzuna ulaşmalı, (selvi omuzun tüyleri demektir).

Köroğlu Türkân Beyi'nin ahırına girdi, bütün tayları gözden geçirdi, sonra da babasının kör olmasına sebep olan kısrakın (kır tayın) üzerinde babasının söylediği tekmiş nişanların bulunduğunu gördü. Türkân Beyin huzuruna çıkarak istediği tayı söyledi. Bey, Köroğlu'na: "Tüh, sen de baban gibi tabiatsız adammışsın, al kısmetin oymuş" dedi. Oğlan tayı aldı, babasının yanına geldi. İhtiyar kör, eliyle yordamladı, tayı çok beğendi ve yeni baştan oğluna nasihata koyuldu. Tay ölecek gibi kötüleştmişti. Kör Hafız Ali oğluna döndü: Oğlum, şimdi bir kalıp sabun bitenecek kadar bu tayı yıkayacaksın, sonra güneşte kurutacaksın, ahıra çeker ve bir daha gün yüzü göstermeyeceksin, ahırda yüz dirhem yağ ile tayı bir iyice yağlılarak bir kıl gebre ile (atın tumarından sonra tozunu alan kıl keseğe gebre denir) yağlarını derisine içireceksin, kalan yağı kulaklarına ve burnuna dökceksin, arpasını yıkayıp, kaynatıp soğuttuktan sonra vereceksin, tay iki buçuk yaşına değdiğinde bana getireceksin.

Köroğlu, babasının dediği gibi tayı iki buçuk yaşına kadar bakar ve günü gelince ahırdan çıkarır, kör babasının yanına gelir: Baba, tayı getirdim. Tam iki buçuğunda. Babası: Oğlum, tay adam olmuşsa olmuştur. Bugün üstüne bin, iyice sulanmış ve dize kadar çamur olmuş, sürülmüş bir tarlaya gir, alabildiğin gibi tayı çamura sür, tay tarlayı yararsa onun gözlerinden öp, yaramazsa durursa, bıçağını çek tarlanın içinde kes, der. Oğlan babasının dediği gibi

yaptı: Çamura sürdü, tarlayı yarı atı, istediğinden iyi buldu ve gözlerinden öptü. Koştur baba-sına muştuladı. Babası: Çabuk nalbandı çağır, dört ayağının nallarını dirhemle ölç. Bir nal o birinden bir dirhem fazla ve eksik olmayacak, iyice nallandıktan sonra atı yine ahıra çek, gün görmeden bir hafta dinlendir. Bir hafta sonra atı yeni baştan çamura vur, gene bana getir.

Bir haftadan sonra Köroğlu atı yeni baştan çamura vurdu. Eskisinden şahbaz at, çamuru yarı. Atın üstünde babasının güneşlediği damın yanına ulaştı. Babası eliyle atı yordamladı, atın üstünde bir fiske çamur görmeyince oğluna döndü: Oğlum işte bu at adamı düşmandan korur amma Türkân Bey bunu duyarsa sana rahat vermez, tayı elinden al. Kaçmaktan başka çare yok, "Bir at, bir avrattan yüce, bir yurt gibidir" dedi. Sahihten bir gün beyden haber ulaştı. Bey atı görmek istiyormuş, dedi. Kör Hafız gelen adama: Oğlum bindi, silâya gitti yarın kendi gelince gönderirim, dedi. Ertesi eşyalarını topladılar, damın kapısını kapadılar, pazardan bir at daha aldılar ve baba oğul atlara binerek ikisi birden Kermansah'tan Türkân Beyinin şerinden kaçtılar. Yolda, satın aldıkları at öldü. Eşyalarını sattılar, ikisi birden kır ata binip yollarına gittiler. Aradan birkaç gün geçince Türkân Bey baktı ki Köroğlu'nun kapısı kilitli, işi anladı, her halde bunlar kaçmışlardır, dedi. Hemen artlarına kırk atlı koydu.

— Kopun yiğitler, bunların ölüsünü, dirisini sizden isterim.

Beyin kırk atlı adamı koptular, iki gün sonra Köroğlu tozu dumana katmış atlıların geriden geldiğini gördü. Babasına:

— Baba... Habire geliyorlar, ne yaparız?

Babası:

— Önde gelen atın donu ne, bana söyle?

Köroğlu:

— Baba, (doru) dedi.

Kör Hafız, korkma oğlum, doru at yazıyı sever (yazı düz demektir) sen kır atı dikene sür. Oğlan atı çalılık için sürdü. Doru at geri kaldı. Babası: Ardına bak, hangi at yetişiyor, dedi. Köroğlu baktı. Baba (Al at, al at). Babası: Oğlum yokuşa sür, al atlar soluğan olur, yokuşa gelmez, dedi. Oğlan kır atı yokuşa sürdü, al atta geri kaldı. Babası sordu. Hangi at ilerledi? (Kula baba, kula). İhtiyar; sert sür korkma, kula atlar topuk çalar. Birazdan sonra Köroğlu kula atın yere düştüğünü gördü. Babasına söyledi: Babası hangi at başta oğlum? Oğlan başını çevirdi: (Kır at) baba, kır, belki de bizim tayın anası. Köroğlu'nun babası of... çekti: "Oğlum işte bundan korktum, kır at bir şey dinlemez" derken kır at yetişti ve üstündeki adam:

— "Ey dikmeden söktüğüm, ekmeden biçti-

ğim herifler... Nereye kaçıyorsunuz? Türkân Beyin ekmeğini yedikten sonra kaçmak namus-suzluk değil mi?"

Koroğlu telâşlandı: Baba ne ederiz, kavuştu baba! Babası: Bir çaremiz var, diyerek, bir avuç toprak al, kır atın gözlerine vur arkadan kargı ile ata dayan...

Oğlan, babasının dediğini yaptı, kır atı kar-gıladı. Binici attan düştü. Koroğlu atına bindi ve sürdü... Tâ İstanbul'a vardılar.

YILKIDA TOR TAYLAR VE ATIAR NASIL TUTULUR?

Maraş'ın Göksun Kazasına bağlı İğdebeli köyünde, not ettiğim yılki hakkındaki halk bilgilerini gözden geçirmek lâzımdır.

Türk ırkının türklüğünü duyduğu gündən-beri at nesli üzerindeki ezeli çalışmasını burada uzun uzadıya anlatmağa bilmem lüzum var mıdır?

Halk, at sürülerine yılki ve bu sürüleri idare eden çobanlara ve çoban muavinlerine "Yıl-kıç" adını vermiş ve diğer küçük baş hayvan çobanlarından at çobanını ayrı bir isim ile yâdederek imtiyazlandırmıştır.

Bir yılki sürüsü (300-400) hergeleden te-sekkül eder. Bir yılkinın gündüz (4), geceleri (2) yılki (çobanı) bulunur. Vasatî olarak baş çobanlar yirmi beş, diğer çobanlar yirmişer lira aylık alırlar. Gündüz çobanları, akşam üzeri yıl-kıyı gece çobanlarına teslim ederlerken onların gece yiyeceklerini hazırladıkları gibi, gece çobanları da sabahleyin yılkiyı gündüz yılkiçlarına devretmeden evvel gündüz çobanlarının bir gün-lük aş ve ekmecklerini hazır bırakmakla mükel-leftirler.

Eskiden Orta Anadolu ile bilhassa Uzunyay-la'daki yılki sürüleri kışın Çukurova, Amik ovada kışlarmış. Otuz yıl önce bulunan miktarı (200) yılkidan eksik olmamak şartıyla (60 000) baş hergele bulunduğu hâlâ halk arasında acı bir inleyişle söylenmektedir.

İğdebeli köylüleriyle yaptığımız bu konuş-manın şimdi at bahsi üzerindeki halk bilgilerini kayda sıra gelmiştir.

Kement: Tor at adını alan başıboş büyümüş ve üzerine daha bilinmemiş ve yük yüklenme-miş tayları yılki içinden ayırmak ve tutup ter-biye etmek için atçılar tarafından hazırlanan aletin adına *ilmek*, yahut da *siyrtme* ve *kement* denir.

Bu alet halk itikadî içinde mukaddestir. Üs-tüne basılmaz, ve hürmet görür. Kement şöyle hazırlanır: Sağlam ve büyük boynuzlu keçinin boynuzu ateşte yumuşatılır, bükülerek halka ha-line getirilir, bu halka evvelce at kuyruğu kılın-dan bükülmüş ve onarılmış ipin ucuna takılır. Bundan sonra boynuz ve ipin üstü ayrıca bir

defa da at kuyruğu kılı ile kuvvetli bir surette örtülür. Siyrtme yahut ilmek ve kement adlarını alan alet bu suretle hazırlanmış olur.

Bu kemendi gündüz yılkiçları (çobanları) kullanır. Gece yılkiçları bu işe memur edilmez, bu âdettir.

Gündüz at çobanlarından en usta binicilerin-den bir tanesi yılkıda tor tayları kovalamak ve tutmak üzere terbiye edilmiş *siyrtme* kısırağı adı-nı alan çıplak kısırağa atlar alabildiğine tor tayı —tavşanın peşini bırakmayan tazı gibi— kovalar, tayı iyice yorduktan sonra sırası gelince püskül-lü tarafı sağ koluna sarılmış olan elindeki ke-mendi tayın başına geçirir. Kement geçen tayı kementlemeye muvaffak olan binici artık işe karışmaz. Çobanların yakaladıkları tor tayı ter-biyede itina lâzımdır. Tayın ayağı köstekli, ağız gemli olduğu halde evvelâ üzerine hafif bir eğer konur ve birkaç gün hayvan buna alıştırılır. Bun-dan sonra kösteği çözüük olarak da bir iki gün eğerlenir ve nihayet binici bir çocuk ve gitgide tam mânasiyle usta adam biner, tor tay yılışkın-lıktan alışkınlığa döner.

Eğer bu tay yük hayvanı olacaksa *gölük*, yalnız binmeğe tahsis edilecekse *binet* adını alır.

Amel kısıraklarıyla yarı yarıya terbiye gör-müş atları hergele arasından çıkarmak için kul-lanılan aletler ayrıdır.

Amel kısırağı yani iş görmeğe tahsis edilmiş kısıraklar *kuruk*, az çok terbiye görmüş atlar ise *arkankuruk* denilen aletlerle tutulurlar.

Kuruk ve *arkankuruk* aletleri üç veyahut dört buçuk metre uzunluğunda ve üç buçuk san-tim kutrunda, ucunda uzun ip bağlanmış bir değnektir.

Bu değneklerden *kuruk* ismini taşıyanının ucuna bağlanan kendirin (ipin) bir ucu sabit ol-duğu halde arkankurukta bu ip sabit olmayıp il-mek halindedir.

Ameli kısırak iş'inde tıpkı tor taylarda oldu-ğu gibi tutucu çoban bu değneğin ucundaki ipi kısırağın başına geçirir ve değneğin ucundan tutarak kısırağı zapteder.

Arkankurukta ise ilmek geçer geçmez değ-nek düşer ve ipin ucu çobanın elinde kalır. Bu sudrtle at da eleğemiş olur.

Bu aletlerin ayrı ayrı yapılmasındaki sebep atların kısıraklardan daha haşarı olmasından ile-ri gelir.

Halk, kuruk ve arkankuruk aletlerinin ke-ment ve bukağıdan daha mukaddes olduğu iti-kadındadır. Bunun için bu aletler her yılki çoba-nının evinde en muhterem köşelerden birinde hürmetli bir yer tutar.

KARACALAR KÖYÜNDE ARI ÇALIŞMALARI

Kovan hazırlamak:

Bu köyde kovanların ekserisi eski Emirdağ balkanlığından kalma ağaç gövdelerinden yapılır. Bu büyük ağaç gövdesinin içi çarpa denilen bir bıçakla oyulur. Şimdi bu kovanlar kalmadığı için tahtadan ve söğüt dallarından yapılmış sepetlerdir. Kovan yapan bu sepet kovanın üstünün deliklerini (mayısla) öküz fişkısı ile sıvarlar.

Arının bakımı ve oğul vermesi:

Mart ve nisan ayında hava iyi giderse arılar oğul vermeğe başlar. Eğer hava bu aylarda iyi gitmezse hıdırilyasdan 25 gün sonra başlar. Gün dönümünün nihayetine kadar oğul verme devam eder. Arının oğul vereceğini (farsak su sakası) tâbir edilen arıdan anlarız. Bu arı değirlerinden biraz büyüktür. Oğuldan 12 gün evvel çıkar. 18 gün sonra oğul çıkar. Havada uçan oğula bir çan veyahut ses çıkaran sahan çalınır. Bu sese oğul kanar, kovan oğulun yanına getirilip kovanın içine şerbet yahut ayran püskürtülür, oğul kepece ile kovana konur. Arı bal yapışına göre kalbur, kılıç diye iki isim alır. Bal alma kasımından sonra yapılır. Kovana tütsü verilir, bıçaklarla

alınır. Süzme yoktur. Oğulun verdiği bala oğul balı denir. Tekrar oğul verirse torun balı denir.

Arı hastalıkları:

1 — Güve hastalığı: Güve beyaz bir kurtur, petek içinde örümcek gibi ağ yapar. Güve beyaz (kangalak) kelebek içine girip yumurtlar. Kovanın önce açık kapağı açılıp güvenin islediği petek kesilir, içi temizlenir. Katran tütsüsü verilir. Çaputu katrana batırıp kovan silinir. Kapaklar katranla sinilir. Kovanın yanık yerleri ocak külü ve mayısla sulanır. Arının idaresi yoksa kovandaki sağlam peteğin gözlerine bal, şeker kestirmesi konup kovana konur. Arı işleyince petek alınır. Ayrıca üzüm ezmesi ve tereyağı yahut zeytin yağı ile kızarmış tavuk konursa bunu da yer. Bunu yiyen arı çok kuvvetli olur.

Arı işlemeye başlayınca haftada bir defa ve iki üç, "günlük" yakıp arıya tütsü vermeliyiz. Oğul vermeden 12 gün evvel erkek arı yahut (farsak su sakası) tâbir ettiğimiz arıyı öldürürler.

Suvermez Okulu Başöğretmeni

Halil İbrahim KIRAÇ'dan

Nakleden: *Ali Rıza YALGIN*